

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SOSYOLOJİSİ VE ANTROPOLOJİSİ ANABİLİM DALI

**AFGANİSTAN'DA MODERNLEŞME SÜRECİ:
1900-1929**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SHUKRULLAH NASER

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SOSYOLOJİSİ VE ANTROPOLOJİSİ ANABİLİM DALI

**AFGANİSTAN'DA MODERNLEŞME SÜRECİ:
1900-1929**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SHUKRULLAH NASER

Danışman: Prof. Dr. GİRAY SAYNUR DERMAN

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 506414901 no'lu Shukrullah NASER'in hazırladığı "Afganistan'da Modernleşme Süreci: 1900 - 1929" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca 17.07.2019 tarihinde saat 13.00'da yapılmış sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin **Basarılı..olduğu** ne OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN	Basarılı	
Doç. Dr. Emel POYRAZ	Basarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren CECELİ DURSUN	Basarılı	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 30.07.2019 tarih ve 209/18-07 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

ÖZET

Modernleşme hareketleri Müslüman dünyada sancılı bir dönemi ifade etmektedir. Modernleşme planları, bu ülkelerin bir yandan çağın gereklerine uymak için aceleyle gerçekleştirilmeye çalışılan projeler ile, diğer yandan geleneksel yapıların bu çabalara direnci arasında sıkışmalarına sebep olmuştur. Afganistan da modernleşmenin seyir açısından dramatik bir örnek olarak görülebilir. Çalışmamız “Afganistan’da Modernleşme Süreci: 1900-1929”adı altında incelenmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Afganistan tanıtılmış ülkenin coğrafi yapısı, köklü tarihi hakkında ve ülkede yaşayan etnik gruplar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde Afganistan’ın Dürrani ailesi etrafında birleşmesi konusu incelenmiş ve ülkenin yakın tarihine değinilmiştir. İkinci bölümde Afganistan’ın modernleşmesi çabalarının sembol ismi Mahmud Tarzi ve onun Türk aydınlarıyla olan ilişkisine odaklanılmıştır. Son bölüm ise Emanullah Han’ın reformlarına ayrılmıştır. Anayasadan, toprak sistemine, sanayileşmeden eğitime, kadın haklarından diplomasiye kadar çok geniş alanlarda mühim değişikliklere imza atan Emanullah Han, orduyu ihmal etme ve geleneksel yapıyı hızlı biçimde ortadan kaldırmaya çalışmak gibi hatalar da yapmıştır. Çalışmanın en geniş kısmını kapsayan bu bölümde reformların güçlü ve zayıf yanları ayrıntılı biçimde irdelenmektedir. Sonuç kısmında Afganistan’daki modernleşme hareketinin Afganistan halklarına etkisi tüm bu bilgiler ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Modernleşme, Emanullah Han, Mahmud Tarzi, Türkiye, İngiltere, Fransa, Rusya

ABSTRACT

Modernization movements represent a painful period in the Muslim world. Modernization plans have caused these countries to be squeezed between the projects that are being carried out to comply with the requirements of the era and the resistance of traditional structures to these efforts. Afghanistan can be seen as a dramatic example in terms of the process of modernization. This study have been analyzed the modernization process in Afghanistan between 1900-1929 periods.

The study covers three sections. Introduction covers general information about the geographic structure, long history and the ethnic groups living in this country. In the first section the unification of Afghanistan around Dürрани family is examined and the recent history of the country is focused on. In the second section the study focuses on Mahmoud Tarzi, the symbol of the modernization of Afghanistan, and his relationship with the Turkish intellectuals. Finally, the study examines the reforms of Amanullah Han. From the constitution to the land system, from industrialization to education, from women's rights to diplomacy, Amanullah Han has made significant changes. He also made important mistakes such as neglecting the army and trying to eliminate the traditional structure. This section, which covers the widest part of the study, examines the powerful and weak aspects of the reforms. In the conclusion section, the effect of the modernization movement in Afghanistan on the peoples of Afghanistan has been analyzed in the light of all this information.

Key words: Afghanistan, modernization, Amanullah Khan, Mahmud Tarzi, Turkey, England, France, Russia

ÖNSÖZ

Afganistan coğrafi konumu nedeniyle her zaman stratejik bir öneme sahip olmuştur. Orta Asya'nın kalbinde yer alan bu topraklar eski çağlardan beri çok sayıda devletin uğrak mekânı olmuştur. Tarihi ve coğrafi konumu itibarıyla önemli bir ülke olan Afganistan geçmişten günümüze geçiş süreçlerini sancılı yaşamıştır.

Bu çalışmada Afganistan'da yaşanan modernleşme girişimleri ele alınmıştır. Konu öncesi ve sonrasıyla birlikte geniş bir çerçevede yansıtılmaya çalışılmıştır. Afganistan'daki modernleşme serüveni üzerine gerek Afganistan gerekse Türkiye'de yapılan çalışmaların sayısı çok azdır. Bir başka deyişle, literatürde bu konuda bir boşluk bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konunun tercih edilmesinde hiç kuşkusuz çalışılmamış bir alan olması itici güç olmuştur.

Afganistan'da yaşanan savaşlar ve karışıklıklar sebebiyle arşivler ile birlikte kütüphanelerin tahrip olması, bazı belgelerin ortadan kaybolması ve bazılarının ise tamamen yok edilmesi çalışma açısından bir sorun teşkil etmiştir. Bu sebepten dolayı Farsça dışında Türkçe ve İngilizce kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlama sürecinde desteğini hiç bir zaman esirgemeyen, sabırla ve hoşgörüsüyle bana yol gösteren danışmanım sayın Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN'a ve hocam sayın Dr. Öğr. İbrahim Murat Bozkurt'a teşekkürlerimi takdim etmeyi bir borç bilirim.

Ayrıca, bu süreçte yanımda olduklarından dolayı Babam ve Annem başta olmak üzere tüm aileme ve arkadaşlarıma müteşekkirim.

Çalışmamı, eşim Nahida Naser ve canım kızım Zeynebjan Naser'a ithaf ediyorum...

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	vi

GİRİŞ:	1
--------------	---

AFGANİSTAN'IN, TARİHİ, COĞRAFİ VE ETNİK YAPISI.....	4
1. AFGANİSTAN'IN TARİHİ.....	4
2. AFGANİSTAN'IN COĞRAFİ YAPISI	6
3. AFGANİSTAN'IN NÜFUSU VE ETNİK YAPISI	7
3.1 <i>Peştunlar</i>	7
3.2 <i>Tacikler</i>	8
3.3 <i>Türkler</i>	9
3.3.1 Özbekler	10
3.3.2 Türkmenler.....	11
3.3.3 Kazaklar	11
3.3.4 Kırgızlar	12
3.3.5 Karakalpak Türkleri	12
3.3.6 Aymaklar.....	12
3.3.7 Kızılbaşlar	13
3.4 <i>Hazaralar</i>	13
3.5 <i>Diğer Etnik Gruplar</i>	15
3.5.1 Beluçiler	15
3.5.2 Nuristanılar	15
3.5.3 Hindular	16
3.5.4 Araplar	16

BİRİNCİ BÖLÜM	17
----------------------------	-----------

MODERN AFGANİSTAN'IN KURULUŞU	17
1. DÜRRANİ DÖNEMİ.....	17
2. İNGİLİZ AFGAN SAVAŞLARI	22
3. ŞİR ALİ HAN İKTİDARI	27

İKİNCİ BÖLÜM	34
---------------------------	-----------

AFGANİSTANDA REFORMLARIN MİMARİ MAHMUD TARZİ VE TÜRKİYENİN REFORMLARA KATKISI.....	34
1. REFORMCU BİR KUŞAĞIN YETİŞMESİNİ SAĞLAYAN KOŞULLAR.....	34
2. MAHMUD TARZİNİN HAYATI	36
3. MAHMUD TARZİNİN AFGANİSTAN REFORM HAREKETİNE KATKILARI	41

4. TÜRKİYE AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE’NİN AFGANİSTAN’IN MODERNLEŞMESİNE SAĞLADIĞI KATKILAR	46
5. EMANULLAH HAN’IN TÜRKİYE ZİYARETİ	53
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	56
EMANULLAH HAN DÖNEMİ 1919-1929	56
1. EMANULLAH HAN DÖNEMİNDE GETİRİLEN YENİLİKLER	56
2. SOVYETLER RUSYA İLE İLİŞKİLER VE SOVYET RUSYA’NIN REFORMLARA ETKİSİ	57
3. FRANSA İLE İLİŞKİLER.....	61
4. 1923 ANAYASASI (NİZAMNAME İ ESASİ-Yİ ALİYE-Yİ AFGANİSTAN.....	62
4.1 <i>Eğitim ve Dil Alanında Reformlar</i>	64
4.2 <i>Kadın ve Çocuk Hakları</i>	67
4.3 <i>Toprak Reformu</i>	67
4.4 <i>İmalat Sanayi Bayındırlık Faaliyetleri</i>	68
5. EMANULLAH HAN DÖNEMİNDE GETİRİLEN YENİLİKLERE YÖNELİK TEPKİLER VE EMANULLAH HAN İKTİDARININ YIKILIŞI	69
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	76
EKLER.....	81

KISALTMALAR

A.g.e: Adı geçen eser

C.: Cilt

Çev: Çeviren

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

ABC-CLIO: Akademiler, Liseler ve Halk Kütüphaneleri için özellikle tarih ve sosyal bilgiler alanlarında referans çalışmalar yayımlayan Amerikalı yayımcı şirkettir

VB: Ve Başkası, Ve Başkaları, Ve Benzeri, Ve Benzerleri, Ve Bunun Gibi

TDK: Türk Dil Kurumu

s.: Sayfa

S.: Sayı

GİRİŞ

Müslüman toplumların modernleşmeye geçiş süreci halklar nezdinde geleneksel yaşantılarına bir saldırı olarak algılanıp tepkiyle karşılanmış ve toplumların bazı kesimlerinde ise kimlik bunalımını beraberinde getirmiştir. Zira İslam ülkelerinde modernlik din düşmanlığı gibi algılanmış ve modern fikirler İslam'a karşı düşünceler olarak addedilmiştir. Özellikle Hint coğrafyası ve ona yakın olan Afganistan'da modernleşme sömürge siyasetinin bir sonucu gibi algılanmıştır¹.

Bu "krizden" en fazla etkilenen ülkelerden biri de Afganistan olmuştur. Afganistan bütün İslâm ülkeleri içinde dışarıya en kapalı coğrafyalardan birisiydi. Tüm XIX. Asır boyunca Osmanlı İmparatorluğu, İran gibi ülkelerde belirli aşama kaydetmiş olan modernist siyaset Afganistan'a çok az sirayet etmiştir. XX. asır ortalarında bile Afganistan'da ne bir demiryolu ağı ne de bir sanayi şebekesi bulunmaktaydı. Bu durumun elbette coğrafi sebepleri de bulunmaktaydı. Afganistan dünyanın en dağlık ülkelerinden biridir. Coğrafi şartlar öncelikle bu ülkenin çevreyle olan ilişkilerine ve modernist siyasetin yaygınlaşmasına önemli bir engel teşkil etmiştir. Afganistan bu türden gecikmelere tek örnek teşkil etmez. Çok farklı bir kültüre sahip olmasına rağmen benzer coğrafi şartlara sahip olan Nepal'in de modernizmden ne kadar geç etkilenmeye başladığı da hatırlatılabilir. Örneğin Nepal'de ilk televizyon yayını ancak 1985'te başlamıştır². Bu tür örnekler Afganistan gibi ülkelerde modernist siyasetin genel başarısızlığı konusunda salt dini-kültürel nedenlerin yanı sıra coğrafya ve iklim şartlarına da bakılması gerektiğini göstermektedir. Nitekim coğrafi şartlar, ulaşım olanaklarının noksanlığı Afganistan gibi bir ülkede asırlar boyunca kabilelerin özgür ve merkezden bağımsız tavır geliştirmesine yol açmıştır. Bağımsızlığa ve kendi kültürlerini korumaya düşkün kabileler Afganistan'da modernleşme çabalarına muhalif olmuşlardır.

Öte yandan elbette Afganistan'da modernleşme çabalarının yavaşlığı coğrafyanın ve bunun yol açtığı geleneksel kültürle açıklanamaz. Modernleşme projelerinin genellikle Afganistan'ı sömürgeleştirmek isteyen iki büyük güç olan İngiltere ve Rusya'dan gelen

¹ Necdet Subaşı, "Müslüman Modernleşmesi Üzerine" **İslâmiyat**, 7 (2004), Sayı 4, s. 209.

² Kiran Bhandari, Dipak Bhattarai and James Deane, Accountability, Nation And Society: The Role of Media In Remaking Nepal, **BBC Media Action Policy Briefing** #17 September 2016, s. 8.

etkilerle başlaması da Afgan modernistleri için talihsiz bir durum olmuştur. Bu sebeple toplum için faydalı unsurlar dahi “yabancı etki” olarak görülmüştür. Örneğin demiryolu yapımına ülkenin yabancılarca işgal edileceği korkusuyla karşı gelinmiştir. Ne yazık ki Sovyetler Birliği’nin yaptığı tünel ve modern otoyolların sonradan Kızıl Ordu operasyonları için kullanılması, modernizme şüpheyile bakanları haklı çıkaran bir örnek teşkil etmiştir.

İşte bu ortamda Emanullah Han ile Mahmud Tarzi’nin reform programları modernizm ile bağımsızlığı birleştiren bir ara formülü temsil etmiştir. Özellikle 1919-1929 yılları arasında uygulanan bu program bir yandan ülkeyi çağdaşlaştırırken; öte yanda onun siyasal bağımsızlığını da garanti altına almayı amaç edinmekteydi. Emanullah Han, hem Sovyet hem de İngiliz yardımları alırken bu yardımları Fransa gibi üçüncü güçlerle dengelemek niyetindeydi. İngiliz emperyalizmine karşı mücadele ederken; Sovyet dostluğu adı altında yapılan yayılma girişimlerine de engel olmaya çalışmaktaydı. Üstelik Emanullah Han modernleşmeyi sadece teknik bir gelişme aracı olarak değil, devletin merkezileşmesi, halkın okur yazarlık oranının artması, kadınların sosyal yaşama aktif olarak katılmaları gibi sosyoekonomik bir proje olarak da görmekteydi. Onun bu tavrı başta İngiltere olmak üzere Avrupalı bazı güçleri tedirgin etmiştir. Nitekim Afganistan’ı Hindistan Genel Valiliğinin bir uzantısı gibi görmeye alışmış olan Britanya, Emanullah Han’ın devrilmesi için anti modernist güçlerle işbirliği yapmayı tercih ederek Emanullah Han’ın “dinden çıktığı, Afganistan’da İslâm’ı kaldıracığı” gibi mesnetsiz propagandaların örgütlenmesini sağlamıştır. Böylece Emanullah Han devrilirken İngiltere’ye ve sonradan da Sovyetler Birliği’ne umut bağlamış yeni bir idareci kuşağın da önü açılmış olur. Emanullah Han sonrası tüm siyasetçilerin Afganistan’ın gelişebilmesi için kendi öz kaynaklarına güvenmeyen, dışarıdan destek arayan kişiler oldukları görülmektedir. Örneğin Nadir Şah, Batı Avrupa’ya, Davud Han Sovyetler Birliğine umut bağlamışlardır. Onların bu tavrı Afganistan’ı emperyalist güçlerin vekalet savaşı yürüttükleri bir laboratuvara dönüşmesine yol açacaktır.

Bu çalışmanın giriş bölümünde Afganistan tanıtılmış ülkenin coğrafi yapısı, köklü tarihi ve ülkede yaşayan etnik gruplar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Zira bunlar bilinmeden Afganistan’ın modernleşme seyrinde neden geride kaldığı, merkezi idarenin neden kurulamadığı ve ülkenin bağımsız bir siyaset izleme konusunda neden böylesine zorluk çektiği anlaşılabilir. Bu bölümdeki bilgiler odaklanılan dönem olan 1900-1929’un ötesine

uzanmaktadır. Bunun sebebi etnik grupların diğer topluluklara oranının ve genel siyasete etkilerinin anlaşılmasıdır. Afganistan modernleşmesi özellikle 1919'da Emanullah Hanın iktidara gelmesiyle yoğun bir şekilde başlayarak 9 sene boyunca geniş bir yelpazede devam etmiştir. Bu dönemde Afganistan tarihi açısından devrim olarak nitelendirilecek siyasi ve hukuki adımlar atılmıştır. Kısacası 9 yıllık Emanullah Han dönemi Afganistan'da modernleşme sürecinin en keskin biçimde yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yüzden çalışmada Afganistan modernleşmesinin bel kemiğini oluşturan bu dönem incelenmiştir.

Birinci Bölümde Afganistan'ın Dürrani ailesi etrafında birleşmesi konusu incelenmiş ve ülkenin yakın tarihine odaklanılmıştır. Habibullah Han ve Emanullah Han zamanında yapılan reformların anlaşılabilmesi için Peştunların iktidarı ele geçirmesini sağlayan koşullar ve merkezkaç güçlerin merkezi iktidara karşı direnişleri iyi bilinmelidir.

İkinci Bölümde Afganistan'ın modernleşmesi çabalarının sembol ismi Mahmud Tarzi ve onun Türk aydınlarıyla olan ilişkisine odaklanılmıştır. Uzun yıllar Osmanlı topraklarında yaşayan Mahmud Tarzi, Jön Türklerden etkilenmiş bir aydın olarak Afganistan'ın modernleşmesinde ve İngilizlere karşı bağımsızlığın kazanılmasına önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda Emanullah Han'ın da kayınbabası olarak Han'a akıl hocalığı yapmıştır. Onun kişisel çabaları sayesinde Afganistan modernleşmesinde ve genel siyasetinde Türk subay ve devlet adamları Avrupalı güçleri gölgede bırakan roller oynayabilmişlerdir. Bu bölümde Afganistan'da hizmet vermiş çeşitli Türk aydınları, subayları ve siyasetçileri hakkında da bilgiler verilmektedir. Bunlar arasında ilk akla gelenler Medine kahramanı Fahreddin Paşa, İttihad Terakki önderlerinden Cemal Paşa, ressam Mehmed Fazlı gibilerdir.

Üçüncü ve son bölüm Emanullah Han'ın reformlarına odaklanmaktadır. Anayasadan, toprak sistemine, sanayileşmeden eğitime, kadın haklarından diplomasiye kadar çok geniş alanlarda mühim değişikliklere imza atan Emanullah Han, orduyu ihmal etme ve geleneksel yapıyı hızlı biçimde ortadan kaldırmaya çalışma gibi hatalar da yapmıştır. Çalışmanın en geniş kısmını kapsayan bu bölümde reformların güçlü ve zayıf yanları ayrıntılı biçimde irdelenmektedir.

Çalışmada realist teoriyi çerçeve belirlenmiş ve olaylar mümkün olduğu kadar objektif bir dil seçilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Farklı dillerden (Farsça, İngilizce, Türkçe)

kaynaklardan yararlanılmıştır. Afganistan'daki modernleşme hareketi zaman zaman benzer durumda olan ülkelerle (İran, Türkiye) mukayese edilmiştir. Zamanın kaynakları kadar yeni çalışmalara ve yorumlara da yer verilmiştir.

AFGANİSTAN'IN TARİHİ, COĞRAFİ ve ETNİK YAPISI

1. Afganistan'ın Tarihi

Afganistan yeryüzünün en eski yerleşim alanlarından biridir. Asya'nın merkezinde olan bu topraklar hemen hemen tüm büyük dünya güçlerinin bir şekilde akınlarına uğramıştır. Bölgenin arkeolojisi Afganistan'da MÖ 50.000 yılında da insan topluluklarının yaşadığını göstermektedir. Yakınoğu havzasını takip ederek bu bölge Neolitik Döneme girmiş yeryüzünde tarımın ve hayvancılığın başladığı en erken yerlerden biridir³. Afganistan'ın en eski halkının kimliği bilinmemekte birlikte bunların Dravidlerle akraba olan bir topluluk olduğu sanılmaktadır⁴.

Tarihsel çağlara doğru ülke MÖ 1200 dolayında Aryan kabilelerinin istilasına uğramış ve MÖ VI. asırda da Pers İmparatorluğunun bir parçası olmuştur⁵. Bu dönemde ülkenin kuzeyi için Baktria, batısı için Aria güney ve doğu kısımları için Gandhara gibi adlar kullanılmaktaydı. Bu dönem Afganistan coğrafyasında Hint-İran kültür mirasının oluşmasına sebep olmuştur. Zaten günümüzde de Afganistan'da Peştunlar Tâcıklar Aryan soylu kabul edilirler ve genel olarak bu iki halk grubu Hint-İran kültürünün tesiri altındadırlar. Ancak Aryan kültürü ve tarihine dönük söylemler siyasal olarak halk arasında güçlü bir etki bırakmış değildir⁶. Davud Han zamanında diriltilmeye çalışılan Aryan atalar kültü sınırlı bir aydın kitle

³ V. Sarianidi, Food Producing and Other Neolithic Communities in Khorasanand Transoxina, Esatern Iran, Soviet Central Asia and Afghanistan, **History of Civilizations of Central Asia**, Volume I, TheDawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C. (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996, s. 125.

⁴ J. Harmatta, The Emergence of theIndo-Iranians: The Indo-Iranian Languages, **History of Civilizations of Central Asia**, Volume I, The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C. Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, s. 375.

⁵ Zahir Tanin, **Afganistan der Karn-i Bistom, (1900-1996)**, Tahran, İran Milli Kütüphanesi Yayınları, 2012, s. 25.

⁶ Shaista Wahab,. Barry Youngerman, **A Brief History of Afghanistan**, InfosePublishing,USA, 2010, s. 27.

dışında fazla bir etki uyandırmadığı gibi Aryan olmayan Hazara ve Türkleri dışladığı için Afganistan söz konusu olduğunda ayrıştırıcı etkileri nedeniyle zaman içinde terk edilmiştir.⁷

Perslerin ardından bölge Büyük İskender zamanında Helen kültürüne açılmıştır. Ancak bazı arkeolojik eserler, Büyük İskender'den övgüyle söz eden bazı menkıbeler ve Nuristaniler de gözlemlenen bazı Hellenik unsurlar dışında Afganistan'ın modern çağlarına Hellenistik etkilerin fazla bir etkisi olduğu iddia edilemez⁸.

İslâm'ın yayılmasından önce Afganistan İran dinleri olan Mazdacılık-Zerdüştlük, Maniheizm ve Hint dinleri olan Budizm ve Hinduizm gibi inançların tesiri altındaydı. Afganistan'ın merkez bölgesi ve kuzeyi Budist manastırlarla doluydu. Afganistan'da Budist etki muhtemelen Helenlerle aynı zamanlarda bölgede giderek güçlenen Türk unsurlar sayesinde yayılmıştır. Hun, Akhun (Eftalit) Kuşan, Göktürk, Türk Şahı gibi devletlerin hakim olduğu Afganistan'da Türk mirası günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bazı kaynaklar Türklerin Afganistan'a asıl göçünün Bolşevik Devrimi sonrası gibi yakın tarihlere çekmekteyseler de bu yanıltıcı bir gözlemdir. Bu olsa olsa Afganistan'a zaman zaman yapılan Türk göçlerinin sonuncusu olarak görülebilir. Hazara halkının dahi Moğol akınları zamanında merkez Afganistan'a yerleştiği iddiası dahi şüphelidir. Zira Çinli seyyahlar MS 5-6. Asırlarda Hazaracat (Bamiyan) bölgesinde Türklerin varlığından söz etmektedirler. Bu bölgedeki heykellerin yüzlerine bakıldığında da Türki halkların Moğol fütuhatından çok önce Afganistan'da yaşadıkları kanıtlanmaktadır⁹.

İslâm'ın Afganistan'a tamamen hâkim olmasının ardından (IX. Asır) bu bölgede büyük Türk-İslâm devletleri birbiri ardına gelip geçmiştir. Hatta Afganistan'ın uygarlık açısından en parlak dönemlerini bu Türk/Moğol hanedanlar döneminde yaşadığı rahatlıkla söylenebilir. Ülkenin merkez ve doğusuna hâkim olan Gazneliler ve batısına hakim olan Selçuklular zamanında Afganistan'ın Gazne ve Herat gibi kentleri hızlı gelişmiştir. Moğol fütuhatı sonrasında İlhanlılar ve Çağataylar arasında paylaşılan ülke sonradan Timurîlerin denetimine girmiştir. Timurî (Babür) devri Afganistan coğrafyasının en parlak dönemleridir.

⁷ Mohammad İbrahim Atayi, **Nigah-i mukhtasar ba tarikh-i Afganistan**, Mayvand Yayınları, Kabil, 2001, s. 52.

⁸ <http://www.sansimera.gr/hnews/285> (Erişim Tarihi: 07.01.2019)

⁹ B.A. Litvinsky, M.Z. Zamir Safi, "The Later Hephthalites in Central Asia", **HCA**, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s.176.

Günümüzde bile tüm yıkım ve savaşlara rağmen Afganistan'daki Babür eserleri bir zamanlar bu toprakların nasıl bir medeniyete sahip olduğuna şahitlik etmektedir. Öte yandan bu parlak yıllar Safevi-Babür-Şeybani çekişmesinin ortasında kalan ülkede karışıklıkların başlaması ile sona ermiştir. Bu üç Türk hanedanı arasında bitmek bilmeyen rekabet sonunda üçünün de Afganistan üzerindeki güçlerinin zayıflaması ve Peştun kabilelerinin bağımsız bir padişahlık kurması ile sona erecektir. Böylece Afganistan'da muhtemelen Hunlarla başlayan 1500 senelik Türk/Moğol hakimiyeti dönemi sona ermiştir¹⁰.

2. Afganistan'ın Coğrafi Yapısı

Afganistan Orta Asya, Hindistan ve Ortadoğu'nun kesiştiği bir bölgede yer almaktadır. Afganistan 658100 km² yüzölçümü ile yaklaşık Fransa büyüklüğünde bir ülkedir. Kuzeyde Türkmenistan (744 km), Özbekistan (137 km), Tacikistan (1206 km) doğuda ise Çin Halk Cumhuriyeti ile çok kısa bir sınır komşuluğu vardır. Güney ve güneydoğuda Afganistan'ın en uzun sınırının olduğu komşusu Pakistan (2500 km) yer almaktadır. Batıda yine İran ile (900 km) uzun bir sınır komşuluğu bulunmaktadır. Coğrafi konum olarak Afganistan aslında bir Orta Asya ülkesidir; ancak yaşadığı sosyo-politik tarih nedeniyle Ortadoğu sorunlarından öyle büyük ölçüde etkilenmiştir ki birçok stratejistin gözünde Ortadoğu'nun parçası gibi algılanmaktadır. Afganistan dağlık ve ortalama yüksekliğin oldukça fazla olduğu bir ülkedir. Zirve noktasında (Nowşak Tepesi) 7,697 metreye ulaşan Hindukuş ve Himalaya sisteminin bir parçası olan Pamir Dağları ülkeyi Kuzey–Güney olarak ikiye ayırmaktadır. Hindukuş Dağlarının güney ve batısı düzlük olmasına rağmen tarıma elverişli olmayan çölleşme eğilimindeki çorak platolarla kapalı ve burası ülkenin nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yerleri temsil eder. Öte yandan Güney-Batı kısmında ulaşım kolaydır ve Herat'tan bir kavis şeklinde uzanan yolla Kandahar'a ve Kabil'e ulaşım sağlanabilir¹¹.

Merkezdeki dağlık bölgelerde ise ulaşım imkanı zordur. Coğrafi şartların zor olması nedeniyle merkez dağlık bölge haklarının bağımsızlıklarına düşkün ve dış dünyaya kapalı bir

¹⁰ Litvinsky ve Safi, **a.g.e**, s. 179-182.

¹¹ Basir Ahmed Devlet Abadi, **Şinasname-yi Afganistan**, Tahran, Velitografi Yayınları 2011, s. 25.

biçimde yaşamaktalar. Afganistan coğrafi sadece coğrafi bakımdan değil Jeopolitik ve stratejik açısından da büyük bir öneme sahip bir ülkedir¹².

3. Afganistan'ın Nüfusu ve Etnik Yapısı

Afganistan'ın nüfusunun Temmuz 2009 yılında yapılan son nüfus sayımına göre 33.606.937 olduğu tahmin edilmektedir. Savaşlara ve göçlere rağmen Afganistan'ın nüfusunun hızlı biçimde arttığını göstermektedir. 1990 sayımında nüfus sadece 14.800.000'di¹³. Nüfus artış hızı ortalaması %2,6 olduğundan, ölümlere ve kısa yaş ortalamasına (1990'da sadece 42'ydi) rağmen nüfus hızla artmaktadır. 1990 yılında ülke nüfusunun %45'i 15 yaşın altındadır¹⁴.

Afganistan'ın etnik yapısı ile ilgili birçok farklı kaynaktan farklı yorumlar bulunmaktadır. Afganistan çok uluslu bir ülke olmasından dolayı Afganistan birçok farklı etnik gruplar yaşamaktadır. Resmi dini İslam olan ülke nüfusunun %99 Müslüman ve halkın %84'ü Sünni, %14'ü Şii ve sadece %1'i Hindulardan oluşmaktadır¹⁵. Afganistan'da Peştunlar, Tacikler, Türkler ve Hazaralar bulunmaktadır. Ayrıca Afganistan'da bu dört büyük etnik grubun dışında Beluciler, Nuristanlılar, Hindular ve Araplar gibi başka küçük gruplar da varlığını sürdürmektedirler¹⁶.

3.1. Peştunlar

Peştunlar Afganistan'ın en büyük etnik grubunu oluşturmaktadırlar. Peştunlar 1747 yılından beri ülkede hakim konumdadırlar. Peştunlar Afganistan'ın toplam nüfusunun yaklaşık % 40'ını oluşturmaktadırlar. Peştunların toplam nüfusunun 12-13 milyon olduğu tahmin edilmektedir¹⁷. Afganistan'da Afgan sözcüğü genel de Peştunlara denilmektedir. Afganların veya Peştunların, milattan önceki veya sonraki yüzyıllarda Orta Asya'dan İndus Vadisine göç eden değişik kavimlerin soyundan geldikleri sanılmaktadır¹⁸. Afganistan'ın

¹² Seyyid Muhammed Bakir Müsbahzada, **Tarih-i Siyasi-i Afganistan**, Kabil, Merkez Puzuhış Aftab, 2005, s. 101-114.

¹³ Yavuz Selim, **Afganistan ve Dostum**, Ankara, Hiler Yayınları, 2004, s. 35.

¹⁴ Selim, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁵ Abdul Hai Habibi, *Afghan and Afganistan*, **Kitabfroshe-i Khaver**, Vol. XXII No.2, Summer 1969, s. 12.

¹⁶ Selim, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁷ İnyetullah Şahrani, **Tarihçe-yi Akvam ve Nejad der Afghanistan**, Kabil, Karvan Yayınları, 2009 s. 8; Devlet Abadi, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁸ Şahrani, **a.g.e.**, s. 42.

kuzeyinde yaşayan kabilelere Pehtun, güneyde yaşayan kabilelere Peştun denilmektedir. Konuştukları diller Afganistan'ın resmi dillerinden biri olan Peştucadır. Peştunların Hazreti Nuh'un soyundan Gılzay (Galçay) boyuna mensup olduğu iddia edilmektedir. Öte yandan Gılzayların 10'uncu yüzyılda Güney Afganistan'da yaşamış olan Halaç Türklerinin soyundan geldikleri de söylenmektedir. Gılzayların alt boyları olan Turan, Buran, Tokh, Hotak, Ender ve Taraki kelimelerinin aslında eski Türk isimleri olması Türk izinin açık bir kanıtıdır. Peştunlar genellikle Afganistan'ın güneyinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Peştunların yoğun olarak yaşadığı iller Kandahar, Gazne, Uruzgan, Nangarhar, Paktika, Paktiya, Vardaktır. Peştunların Veziristan bölgesindeki Turi boyu ile Orakzay Aşiretin Mohammadhil alt boyundan olanlar Şia geri kalanları Sünni mezhebine mensuptur¹⁹.

3.2. Tacikler

Tacikler Afganistan'da ikinci büyük etnik grubu oluşturmaktadırlar. Tacikler ülke nüfusunun %25'ini oluşturmakla birlikte her ne kadar Afganistan'da sağlıklı bir nüfus sayımı yoksa da Taciklerin nüfusunun 6-7 milyon olduğu tahmin edilmektedir²⁰. Tacik isminin Arapça "taz" veya "taç" kelimelerinden kaynaklandığı sanılmaktadır. Kelime aslında eskiden İranlıların Araplara verdikleri bir isimken sonradan Orta Asya ülkelerinde yaşayan Farsça konuşan Sünni Müslümanlara verilen bir ada dönüşmüştür. İran'ın güneyini ele geçiren Araplar evlilik yoluyla başka milletlere karışan Araplara "taz" veya "yac" ismini verilmiştir. Tacikler Farsçanın "Darı" lehçesiyle konuşmaktadırlar. Taciklerin yoğun olarak yaşadığı iller Badaşan, Kabil, Herat, Kunduz, Gazne, Parvan, Kapisa, Pencşir ve Gor'dur. Ancak ülkenin diğer bölgelerinde de dağılmışlardır²¹.

Afganistan'da Tacikler, dağ Tacikleri ve Parsivanlar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadırlar. Birinci gruba dağ Tacikleri denilmesinin sebebi, dağlık bir bölge olan Badaşan İlinde ve ona bağlı Vahan Koridorunda yaşamalarıdır. Kente çok seyrek inen Dağ Tacikleri, burada çok fakir bir yaşam sürmektedirler. Dağ Tacikleri eğitim, sağlık gibi hayati olanaklardan yoksun ve zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmektedirler. Taciklerin ikinci grubu olan Parsivanlar genelde kentlerde ve kırsal kesimlerde yaşamaktadırlar. Ülke

¹⁹ Esedullah Oğuz, **Hedef Ülke Afganistan**, İstanbul, Doğan Kitap Yayınları, 2001, s. 39.

²⁰ Larner Wiebke-Erin Foster, Afghan Ethnic Groups, A Brief Investigation, **Civil-Military Fusion Centre**, August, 2011, s. 4.

²¹ Selim, **a.g.e.**, s. 27-28.

nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan bu grup gerek ekonomide gerek siyasette büyük bir role sahiptir. Genelde ülkenin dörtte birlik bölümünde eğitim-öğretim Farsça (Darice) dilinde yapılmaktadır. Ayrıca Afganistan'da Darice bütün etnik gruplar arasında konuşulan ortak dildir ve bu dili hemen hemen herkes bilmekte ve anlamaktadır. Taciklerin çoğu Sünni mezhebi mensupturlar. Fakat Vahan koridorunda yaşayan Dağ Tacikleri Şia mezhebini takip etmektedirler²².

3.3. Türkler

Afganistan'da Peştunlar ve Taciklerden sonra üçüncü kalabalık etnik grup ise Türklerdir. Türklerin yaşadığı kuzey bölgesi "Afgan Türkistan'ı" olarak da bilinir. Bu bölge her ne kadar Afganistan sınırları içerisinde kalsa da, Hazar Denizi'nden Kaşgar'a, Urallardan Hindukuş Dağları'na kadar uzanan Büyük Türkistan'ın doğal bir parçasıdır. Ülkenin en doğusundaki Vahan Koridoru'ndan en batısındaki tarihi Herat kentine kadar uzanan Afgan Türkistan'ı, Katagan ve Türkistan olarak ikiye ayrılmaktadır. Adını bir Özbek Aşiretinden alan Katagan bölgesinin merkezi Kunduz ve Türkistan'ın merkezi Şebirgan'dır. Burası, MS I. Yüzyılda yaşamış olan en eski Türk boylarından olan Yüe-ci'lerden, 1747'de vefat eden Nadir Avşar'a kadar hep Türklerin yönetimi altında kalmış bir Türk yurdudur. Hatta Türklerin Kuzey Afganistan'daki varlığının sanılandan daha eski olma ihtimali de bulunmaktadır. Ay Hanum adıyla bilinen Hellenistik kentte bulunan Runik yazıtlara²³ Türkistan'da Alma Ata, Issık Göl ve Merv gibi geniş bir coğrafyada da rastlanmıştır. Orhun Yazıtlarını andıran bu yazının, Kuşanların da ataları olan bir Saka kabilesine ait olduğu iddia edilmiştir. Bu yazıtlar Afganistan'daki Türk varlığının en eski kanıtları olarak görülmektedirler²⁴.

Türk boylarından Akhunlar, Göktürkler, Gazneliler, Selçuklular, Timurlular, Şeybani Özbekleri, Harzemşahlılar ve Avşarlar Afganistan'da çok derin izler bırakmışlardır. Tarihi Türk yurdu olan Horasan'ın bir bölümü bugünkü Afganistan sınırlarındadır. 1483-1530 yılları arasında yaşayan ve Emir Timur'un torunun oğlu Zahirü'ddin Muhammed Babür'ün kurduğu 1526 yılından 1855 yılına kadar hüküm süren Babür imparatorluğu, yine bu topraklara

²² Oğuz, a.g.e, s. 47.

²³ Paul Bernard, "The Greek Kingdoms of Central Asia" **History of Civilizations of Central Asia**, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 107-108.

²⁴ Mehmet Tezcan, **Kuşanların Menşei**, T.A. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 798-799.

hükmetmiştir²⁵. Takriben iki bin yıl Türklerin hâkimiyetinde kalan Afganistan'da bütün milletler ve dinler varlıklarını sürdürmelerine rağmen son 250 yılda Türklüğün bu topraklardan silinmesi için gelen her türlü uygulanmıştır. Türkler yoğun olarak kuzey ve kuzeydoğu illerinde yaşarlar. Bu iller sırası ile Mezar-Şerif, Şibirgan, Faryap, Saripul, Samangan, Bağlan, Kunduz, Tahar ve Badeşandır²⁶. Bu bölgelerin tamamına yakını Türk'tür. Bununla birlikte güney bölgelerinde de bazı Türk boyları bulunmaktadır²⁷. Ancak bunlar Peştun veya Taciklerle kaynaşarak milli kimliklerini kaybetmiştir. Özbek ve Türkmen Türkleri, Afganistan'daki en kalabalık Türk boylarıdır. Kazak, Kırgız, Kızılbaş, Aymak ve Karakalpak Türk boyları da mevcuttur. Bilindiği üzere Afganistan'da her ne kadar sağlıklı nüfus sayımı yapılmamışsa da Türklerin 9 ile 11 milyon bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir. Ancak bazı resmi kaynaklarda Türk nüfusu son derece az ve önemsiz gösterilmektedir. Buna rağmen Özbeklerin nüfusu 6 veya 7 milyon Türkmenlerin ise 2 veya 3 milyon tahmin edilmektedir. Kazak, Kırgız, Kızılbaş, Aymak, Karluk ve Çağatay Türkleri de bir milyon civarında oldukları sanılmaktadır²⁸.

3.3.1. Özbekler

Özbekler Günümüzde Afganistan Türk etnik gruplarının arasında en kalabalık Türk nüfusu oluşturmaktadırlar ve adını Altın ordu hükümdarı Özbek Han'dan alan Özbekler kendi bağımsız ülkeleri olan Özbekistan haricinde birçok ülkede olduğu gibi Afganistan'da yaşamaktadırlar. Özbekler genel olarak Afganistan'ın kuzey ve kuzeydoğu illerinde yaşamaktadırlar²⁹. Özbekler yoğun olarak Faryap, (Şibirgan), Sari-pul, Belh (Mezar-ı Şerif), Samangan, Bağlan, Kunduz, Tahar, Badeşan ve Badgis illerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Kandahar ve Hilmend gibi illerde merkezi hükümetler tarafından sürgüne gönderilen ve o bölgelerde Peştunlar ile kaynaşarak kendi kimliklerini kaybetmiş durumda olan Özbek etnik grubu da mevcuttur. Afgan Türkistanı'nın Katagan bölgesinde yaşayanlara Özbek ve Şibirgan, Faryap bölgesindekilere "Tat" denilmektedir. Ancak tatlar ve Özbekler arasında dil

²⁵ Hamid Wahed Alikuzai, A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes, Vol.I, **Traffordd Publishing**, USA, 2013, s. 18.

²⁶ Oğuz, **a.g.e.**, s. 43-44.

²⁷ Şahrani, **a.g.e.**, s. 10.

²⁸ Selim, **a.g.e.**, s. 32-33.

²⁹ Oğuz, **a.g.e.**, s. 45.

ve kültür bakımından herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Özbekler tıpkı Türkmen, Kazak, Kırgız Türkleri gibi Özbekler de Sünni'dirler³⁰.

3.3.2. Türkmenler

Türkmenler Afganistan'da yaşayan ikinci kalabalık Türk topluluğudur. Türkmen Türkleri yine Afgan Türkistan'ında kuzeydeki Kunduzdan, batıda Herat'a kadar olan bölgede yaşamaktadırlar. Afganistan Türkmenleri, kendilerini *Oturumdar* ve *Vatanı* (göçmen) Türkmenler diye ikiye ayırır. *Vatanı* Türkmenlerin 1990'lü yıllarda anavatanları olan Türkmenistan'da yaşadıkları kıtlık, Stalin döneminde mallarına el konulması ve komünist rejimden kurtulmak için Afganistan'a yerleştikleri söylenmektedir. *Oturumdar* Türkmenler ise *Vatanı* Türkmenlerden önce bu topraklarda yerleşmiş olan Türkmenlerdir. İran veya Türkmenistan'daki Türkmenlerden farklı olarak, Afgan Türkmenleri çoğu *Ersari* boyuna mensuptur. İran'ın Türkmen Sahra bölgesinde *Yomut* Türkmenleri, Türkmenistan'da ise *Teke* Türkmenleri çoğunluktadır³¹. Ersarlar Türkmenlerin Tekelerden sonraki ikinci büyük boyu sayılır. Kuzey Afganistan'da Ersarlardan başka Türkmenlerin öteki boylarına mensup küçük topluluklar da bulunur. Örneğin batıda Herat kentinde Teke ve Yomut boylarına mensup birkaç yüz Türkmen ailesi yaşar. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı İller Kunduz, Belh (Mezar- Şerif), Herat, Badgis, Cizocan (Şibirgan), Tahar ve Faryab'dır. Afganistan'daki bugünkü Türkmenlerin hemen hemen hepsi yerleşik bir hayat sürdürmektedirler. Tarım, hayvancılık ve özellikle ticaretle uğraşırlar. Ülkenin en önemli ihraç malları arasında yer alan Türkmen (Afgan) halıları ve "karagül" derileri yine onlar tarafından üretilir. Başarılı tüccarlar olan Türkmenler maalesef aynı başarıyı siyaset alanında pek gösterememişlerdir. Bunda Afgan (Peştun) hükümetlerinin Türklere karşı izlediği sömürü siyasetinin etkisi büyüktür. Afganistan Türkmenlerin hemen hepsi Sünni mezhebine mensupturlar³².

3.3.3. Kazaklar

Afganistan'da yaşayan başka bir Türk topluluğu Kazaklardır. Ülkenin kuzeyinde yaşayan Kazakların büyük bir bölümü, Rusya'daki iç savaş yıllarında ve Bolşevik ihtilali sırasında bugünkü Kazakistan'dan kaçarak Kuzey Afganistan'a yerleşmişlerdir. Genellikle

³⁰ Şahrani, a.g.e, s. 11.

³¹ Selim, a.g.e, s. 33.

³² Şahrani, a.g.e, s. 9.

Mezar-ı Şerif, Kunduz ve Tahar illerindeki şehir merkezlerinde Özbeklerle karışık yaşayan Kazaklar, kendi kültürlerini titizlikle korumuşlardır³³. Afganistan'daki Kazakların nüfusunun 50000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Afganistan'da yaşayan Kazaklar esas olarak ticaretle uğraşırlar. Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra nüfusunun az olması sebebiyle tüm Dünya'daki Kazakları Kazakistan'a davet edip vatandaşlık verdiği sırada Afganistan'da yaşayan Kazak Türkleri de Kazakistan'a taşınmaya ve orada hayat sürdürmeye başlamışlardır. Kazakistan'a yapılan toplu göç sonrası Afganistan'da yaşayan Kazak Türklerinin nüfusu azalmıştır³⁴.

3.3.4. Kırgızlar

Konuştukları dil ve kültür bakımından son derece Kazaklara benzeyen Kırgızlar ise Afganistan, Çin ve Tacikistan sınırının kesiştiği Vahan koridorunda yaşarlar. Sayılarının 10000 civarında olduğu tahmin edilen bu bölgedeki Kırgızların 4000 kişilik bir bölümü 1982'de liderleri Rahman Kul Han'ın öncülüğünde, sürüleriyle birlikte Pakistan'a geçmişler, oradan da Türkiye'ye iltica ederek Van'a yerleşmiştir. Son derece fakir bir hayat sürdüren Kırgızların tek geçim kaynağı hayvancılıktır³⁵.

3.3.5. Karakalpak Türkleri

Afganistan'da var olan bir başka Türk topluluğu da Karakalpak Türkleridir. Özbekçe ve Türkmenceden çok farklı bir dil konuşan ve 1917'deki Bolşevik Devrimi'nden sonra Afganistan'a geldiği sanılan Karakalpak Türklerin sayısı hakkında kesin rakam vermek zordur. Karakalpaklardan, yaklaşık 2000 kişilik bir grup 1950'de Afgan Türkistan'ından geçerek, başkent Kabil ile ünlü Hayber geçidi arasında yer alan Celalabat kentine yerleştiği bilinmektedir³⁶.

3.3.6. Aymaklar

Aymakların etnik kökenleri için tıpkı Hazaralar gibi farklı iddialar bulunan doğu Türk- Moğol karışımı gibi veya tamamen Türk oldukları kabul edilmektedir. Ayrıca Farsçaya

³³ Selim, **a.g.e.**, s. 34.

³⁴ Oğuz, **a.g.e.**, s. 46.

³⁵ Selim, **a.g.e.**, s. 32.

³⁶ Oğuz, **a.g.e.**, s. 47.

benzeyen Aymakça da çok sayıda Türkçe kelimelerin olduğu bilinmektedir. Aymak kelimesi Türkçede kabile (oymak) anlamına gelir. Çeşitli etnik grupların göçebe hayvancılar ile tarım toplumlarını birbirinden ayırmak için de bu kelime kullanılır. Kabile hayatı yaşamayan insanların arasında Badgis'in batı bölgeleri, Gor ve Herat bölgesinde yaşarlar. Aymaklar tamamen Sünni'dir ve Farsçaya yakın Aymakça konuşurlar³⁷.

3.3.7. Kızılbaşlar

Afganistan'da Şii olan tek Türk boyu soyları Avşar Türklerinden gelen Kızılbaşlardır. Başlarına giydikleri kızıl külahlardan dolayı "Kızılbaş" isimi ile anılan bu grup, 18'inci yüzyılın ortalarında Afganistan'da hâkimiyet kuran Nadir Avşar'ın geride bıraktığı askerlerin torunlarıdır ve 19. Asır boyunca siyasette çok önemli roller oynamışlar, birçok Afgan Emrinin korumalığını üstlenmişlerdir³⁸. Bugün Kızılbaşların büyük bir bölümü başkent Kabil'de yaşarlar. Bunun dışında da Hazaracat bölgesindeki Foladi Vadisi'nde de küçük bir Kızılbaş topluluğu vardır. Kızılbaşların toplam sayısı 50-60 bin kişi tahmin edilmektedir. Tacik kültürünün yoğun etkisi altında kalmış Kızılbaşların bir bölümü Farsça konuşurlar. Artık kendi dillerini unutmuş da olsalar Türk olduklarının bilincindedirler ve büyük bölümü batı Türkçesinin bir şivesini konuşmaktadır³⁹.

3.4. Hazaralar

Afganistan'ın dördüncü büyük etnik grubu Moğol asıllı Hazaralardır. Ancak sayıları hakkında en belirsiz rakamlar bulunan topluluk da gene Hazaralardır. Bu tahminlere göre Hazara nüfusu 3 milyon ilâ 6 milyon arasında değişebilmektedir⁴⁰. Bu da Hazaraların toplam nüfusa oranının %9 ilâ %20'sine tekabül ettiklerini göstermektedir. Bazı kaynaklar bu oranın çok daha yüksek olduğunu Afganistan'da Hazara nüfusunun 6 milyondan da fazla olabileceğini iddia etmektedir. Oranların bu ölçüde farklı olmasının sebebi Hazara halkının sağlıklı istatistik çıkarılması zor olan ülkenin en erişilmez merkez dağlık bölgelerinde

³⁷ A.e., s. 48.

³⁸ Christine Noelle, State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863), **Routledge**, New York 1997, s. 25.

³⁹ Oğuz, **a.g.e.**, s. 49-50.

⁴⁰ Wiebke-Foster, **a.g.e.**, s. 1, Dan Sheets, "How do the Three Major Ethnic Groups in Afghanistan Perceive the Conflict led by the U.S. and NATO, Their Future in Afghanistan, and Their Courses of Action?" **Dr. Jonathan Lockwood**, 21 November 2010, s. 18.

yaşamaları ve şehirlerde yaşayanların da asırlar boyunca yaşadıkları baskı nedeniyle kimliklerini çoğu kez gizlemek zorunda kalmalarıdır⁴¹.

Fiziki olarak Türk/Moğol görünümü olan Hazaraların kökenleri ile ilgili birçok teori bulunmaktadır. Bazı teorilere göre Hazaralar, Eftalitler ve Türkşahîlerin soyundan gelmektedir⁴². Ünlü Rus doğu bilimci Vilhelm Barthold, Hazaraların, Cengiz Kağan veya Çağatay Han'ın Afganistan'a yerleştirdiği Moğolların torunu olduklarını savunmuştur⁴³. Gregoryen da aynı fikirdedir. Hazaraların Cengiz Han'ın Oğullarından biri olan Çağatay Han'ın askerleri olduğu yolunda iddialar da mevcuttur. Buna göre Çağataylılar 13. yüzyılın sonuna doğru Hindistan'ı fethetmek için bu ülkeye üst üste ordular göndermiş ve Moğol ordularının güzergâhındaki Afganistan'da çok sayıda garnizon ve kale kurmuştur. Orta Asya'da Çağatay hâkimiyeti zayıflayınca, bu Moğol askerlerinin büyük bir bölümü Afganistan'da kalmıştır⁴⁴. Ancak Hazaralar, Afganistan'a Moğol istilasından çok daha önce geldiklerini iddia etmektedirler ve Taliban'ın yıktığı MS 6. Asra ait olan *Bamiyan Budhaları*'nı inşa eden halkın torunları olduklarını savunmaktadırlar⁴⁵. Günümüzde Hazaraların Türk/Moğol kabileleri ile Afganistan'ın diğer kabilelerinin karışımından doğan bir halk olduğu düşünülmektedir⁴⁶. Nitekim yapılan genetik araştırmalar Hazarlara en yakın grubun Özbekler olduğunu göstermektedir⁴⁷. Hazaralar yoğun olarak Kabil, Gazine, Bamiyan, Gor, Herat, Daykundi, Pervan, Uruzgan Kentlerinde yaşamaktadırlar. Hazaralar çoğu Şii'dir ve Farsça konuşur. Herat çevresinde bulunan batı Hazaraları Sünni'dir. Buna karşılık, İran'da yaşayan ve "Berberi" olarak bilinen Doğu Hazaraları Şii'dir. Hazaraların konuştuğu Farsçada bugünkü modern Özbekçenin temeli sayılan Çağatay Türkçesine ait çok sayıda kelime bulunur⁴⁸.

⁴¹ Şahrani, a.g.e, s. 30.

⁴² Orhan Yazıcı, Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş, **TÜBAR**, XXIX-/2011-Bahar, s. 486-490.

⁴³ Armağan Kuloğlu-Sercan Doğan, Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri, **ORSAM Asya Çalışmaları Programı rapor** No: 31, Mart 2011, s. 10-24.

⁴⁴ Vartan Gregoryan, **Zuhur-u Afghanistan-ı Nevin**, Tahran 1388/1968, s. 52.

⁴⁵ <http://hazaristantimes.wordpress.com> (Erişim Tarihi: 02.09. 2018).

⁴⁶ Yazıcı, a.g.e, s. 483-485.

⁴⁷ Manfred Kayser, (Editor),Afghanistan's Ethnic Groups Share a Y-Chromosomal Heritage Structured by Historical Events, **PLoS One**. 2012; 7(3): e34288. Published online 2012, s. 100.

⁴⁸ Oğuz, a.g.e, s. 47-48.

3.5. Diğer Etnik Gruplar

3.5.1. Beluciler

Göçebe bir halk olan Beluciler Afganistan, Pakistan ve İran sınırının kesiştiği bölgede yaşarlar. “Sistan” olarak bilinen bu bölgede sınırın her üç tarafında da Beluciler bulunur. Sovyetlerle olan savaş yıllarında 100 bin civarında olduğu tahmin edilen Afgan Belucilerinin en önemli uğraşı ve gelir kaynağı kaçakçılıktır⁴⁹. Afganistan’da Beluciler yoğun olarak yaşadığı bölgeler Batıdaki Ferah ile Güneybatıdaki Himende illerini kapsar. İran, Pakistan ve Afganistan’da yaşayan Belucilerin hepsi Sünni’dir. Türkmenistan’da da Türkmenlerin “Nohur” olarak adlandırdığı küçük bir Beluci azınlık bulunmaktadır. Ancak Nohuruların büyük çoğunluğu Türkmenler tarafından asimile olmuştur⁵⁰.

3.5.2. Nuristanılar

Nuristanılar (Kâfiriler) Afganistan’ın kuzeydoğusundaki dağlık bölgede yaşarlar. Nuristanılar Büyük İskender’in Afganistan’ın işgali sırasında geride bıraktığı askerlerin torunları olduğu iddia edilir⁵¹ Ancak bu topluluğun İslâm’dan önceki geleneklerini uzun süre yaşatmayı başarmış bir Hint-İran halkı olduğu da düşünülmektedir. Afgan Emri Abdurrahman Han zamanında Müslümanlığı kabul eden Kâfiristan, “Işık” Ülkesi anlamına gelen Nuristan adını almıştır. Nuristanılar Siyahpuş ve Sefitpuş olmak üzere iki büyük gruba ayrılırlar. Kabilin doğu ve kuzeydoğusunda, Laghman, Nangarhar ve Kunar eyaletlerinde yaşarlar. Nuristan bölgesine, sık orman ve engebeli olması nedeniyle sadece yaya olarak ulaşılabilmektedir. Burası Pakistan-Afganistan sınırında 8 kilometrelik dağlardan ve vadilerden oluşan bir bölgedir. Nuristanlıların nüfusu 1990 itibariyle 125 bin olduğu tahmin edilmektedir. Fakat kendileri 300 bin olduklarını iddia etmektedirler. Nuristanlılar Afganistan’daki diğer topluluklardan çok farklı bir kültüre sahiptirler. Ağaçtan yapılmış iki veya üç katlı evlerde yaşarlar. Keçi ve sığır beslerler. Yaşadıkları elverişsiz coğrafi konumundan dolayı izole bir hayat yaşamaktadırlar⁵².

⁴⁹ Selim, a.g.e, s. 29.

⁵⁰ Oğuz, a.g.e, s. 50-51.

⁵¹ <http://makedonia-alexandros.blogspot.com.tr/2012/08/the-kalash-lost-tribe-of-alexander-great.html>; (Erişim Tarihi: 03.10.2018).

⁵² Selim, a.g.e, s. 28-29.

3.5.3. Hindular

Afganistan'da Müslüman olmayan tek etnik grup Hindulardır. Hindular yoğun olarak yalnızca başkent Kabil'de yaşarlar. Genellikle şehir merkezinde toplanan Hindular en çok bankacılık, eczacılık, kuyumculuk ve ticaretle uğraşmakta ve Hintçenin Landa adlı değişik bir şivesini konuşmaktadırlar. Afgan Hindularının nüfusunun 50-60 bin kişi civarında oldukları tahmin edilmektedir. Hindular Afganistan'da komünist rejimi destekleyen ve savaşa katılmayan tek etnik gruptur. Zaten İndira Gandhi'nin liderliğindeki Hindistan da Sovyetler Birliği'nin Afganistan işgalini ve Kabil'deki komünist rejimi destekleyen tek bölge ülkesiydi. Afganistan'daki Hindular azınlık ve küçük grup olmalarına rağmen Afganistan'da Hint kültürünün hissedilir bir etkisi vardır. Bunda 1979'da başlayan savaş öncesinde Afganistan'ın dört bir köşesindeki sinemalarda gösterilen Hint filmleri büyük rol oynamıştır. Afganistan'da öteki etnik gruplarla yüzyıllardır barış içinde yaşayan Hindular farklı inanç ve kültürlerinden dolayı herhangi bir baskı görmemişlerdir. Ancak tıpkı Yahudiler gibi Hindular da Taliban döneminde ülkeyi terk etmişlerdir⁵³.

3.5.4. Araplar

Kara çadırlarda göçebe yaşayan Afgan Araplarını Taciklerden ayırmak güçtür. Sünni'dirler ve Özbekçe, Peştuca ve Farsça konuşurlar. Afganlı Arapların 8'inci yüzyılda Türkistan'ı işgal eden Arap ordularının soyundan geldikleri söylenmektedir. Ancak Arap kültüründen herhangi bir iz kalmamıştır. Tacikler tarafından asimile edilen Araplar, onların dilini ve kültürünü benimsemişlerdir. Arapların hepsi Sünni'dirler. Araplar yoğun olarak Afganistan'ın kuzey bölgesinde yaşarlar. Araplar Belh, Akça, Şibirgan, Samangan, Faryap ve Saripul gibi illerde yaşamaktadırlar⁵⁴.

⁵³ Taliban iktidara geldiğinde (1996) Kâbil'de beş Yahudi ailesi vardı. 2002'de sadece iki yetişkin Yahudi bireyi kalmıştır. Steven Otfinoski, **Afganistan**, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, USA,2003, s. 58-59.

⁵⁴ Selim, a.g.e, s. 20.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN AFGANİSTAN'IN KURULUŞU

1. Dürraniler Dönemi

Ahmed Şah Dürranî günümüz Afganistan'ın kurucusu olarak kabul edilmekte ve Afganlar arasında “Baba” ünvanıyla anılmaktadır. Ahmed Dürranî o dönemde Abdalî adını kullanan bir aşiretin önemsiz bir kolu olan Sadozay boyunun lideri Zaman Han'ın oğludur ve 1723'te Herat veya Multan'da doğmuştur. Gençliğinde Galcay aşireti ile yapılan savaşlarda esir düşerek Kandahar zindanına atılmıştır. Hapisteyken Nadir Şah'ın ordusu kente girmiş ve Galcaylara karşı Abdalîleri destekleyen Nadir Şah tarafından serbest bırakılmıştır (1738). Uzun yıllar boyunca Nadir Şah'a hizmet ettikten ve Mazenderan valiliği görevinde bulunduktan sonra 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle Kandahar'a gelmiş ve Peştun Meclisi (*loya jirga*) tarafından tüm Afganların lideri ilân edilmiştir (1747). *Loya Jirga* Onun adını da değiştirerek kendisine ve aşiretine *Durr-i Durrani* (inciler incisi) ismini vermiştir. Bu olay Afganistan'da Asırlar süren Türk hâkimiyetini sona erdirmiş ve Peştunların dönemi başlamıştır. Bundan sonraki 100 sene boyunca Dürraniler Afganistan'ın kaderine hükmedeceklerdir⁵⁵.

Yeni kurulan devlet sadece etnik olarak Peştunların hâkimiyetinde olduğu için genellikle “Afgan Krallığı/Emirliği” olarak isimlendirilmektedir. Bunun nedeni Ahmed Dürranî'nin, yeni devleti teşkilatlandırırken Peştunluğu yücelten etnik bir siyaset izlemesidir. Her ne kadar Nadir Şah'ın hizmetinde yetiştiği için onun Kızılbaş Türkmenlerini de yanından ayrılmadıysa da, genel olarak Peştunlara güvenmiş ve Afgan tarihi ile her zaman övünmüştür. Başlangıçta sadece Kandahar'a hükmedebilen Ahmed Dürranî talihinin de yaver gitmesiyle hızla güçlenecektir. Ahmed Dürranî, Kandahar'da Şah seçildiği esnada henüz Nadir Şah'ın öldüğünden haberi olmayan Kâbil valisi ülkenin birkaç yıllık vergisini Kandahar'a getirmiştir. Böylece 300 bin altınlık bu servete konan Dürranî bu parayı yeni seferleri için kullanacaktır. Kısa sürede Gazne, Kâbil ve Peşvaver'i ele geçirmiştir⁵⁶. O esnada karışıklık içinde olan İranlılara karşı yaptığı seferler başarılı olacak ve 1749'da Herat'ı ele geçirecek, Meşhed'de adına hutbe okutacaktır. Özbekler de bu esnada iç çatışmalar nedeniyle zayıfladıklarından

⁵⁵ Abdullhay Habibi, *Tarih-i Muhtasar-i Afganistan*, II. Cilt, Kabil, Akademi Afganistan, 1970, s. 71.

⁵⁶ Habibi, *a.g.e*, s.72.

Dürranî'nin orduları Ceyhun Nehri'ne kadar olan araziye hâkim olmuşlardır (1752). Özbekler bu durumu kabul etmeseler de 1772'de yapılan antlaşma ile Ceyhun Nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Böylece günümüz Afganistan'ın tamamı Dürranîlerin egemenliğini tanımış, o döneme dek *Güney Türkistan* olarak bilinen Ceyhun nehri kıyıları *Afgan Türkistan*'ı adıyla anılmaya başlanmıştır. Ardından Afganlar Babür topraklarına da girerek nerdeyse savaşmadan Delhi'yi hâkimiyetleri altına alacaklardır⁵⁷.

Ahmed Şah Dürranî'nin başarısının sırrı iç ve dış nedenlerde aranabilir. Dürranî hiçbir zaman merkeziyetçi bir lider olmamış aşiret konfederasyonu olarak hareket etmeye alışık olan Afganları gevşek bir bağla bir arada tutmayı başarmıştır. Tarihsel bir şans olarak da saltanatı bütün önemli rakip hükümdarlıkların (Safeviler, Özbekler ve Babürler)en zayıf dönemlerine denk gelmiştir. Ancak onun yetenekleri sadece şansa bağlanamayacak derecede belirgindi. 1761'de Üçüncü Panipat Savaşı olarak bilinen muharebede kendisinden çok üstün Hint Maratha kuvvetlerini yenmeyi başarmış; ardından Pencab'ta büyük bir Sih ordusunu da bozguna uğratmıştır (1762). Bu dönemde giderek güçlenen Marathalar ve Sihler Afganların güneye doğru yayılımlarının önündeki büyük engel olmaya başlamışlardı. Babür devletinin artık iyice zayıflamasıyla Hint Müslümanlarını, Sih ve Maratha akınlarından koruma meselesi artık Afganların mesuliyetine geçmişti. Bu mücadele sonucunda Afganlar Lahor, Pencab ve Multan bölgesinden çekilmek zorunda kalmışlardır (1772). Sihler gibi savaşçı bir toplumla iki asır sürecek olan rekabet Afganlar arasında "Cihadçı" geleneklerin güçlenmesinde etkili olacaktır⁵⁸.

Ahmed Şah Dürranî, ölümünden sonra Kandahar'a defnedilir. Buharalıların 1768'de hediye ettiği, Peygambere ait olduğuna inanılan Hırka-yı Şerif'in saklandığı caminin hemen yanına gömülmüştür. Burası bugünde Afganlar için önemli ve saygın bir kült merkezidir⁵⁹.

Ahmed Şah Dürranî'nin ölümünün ardından başa altı oğlundan en büyüğü olan Timur Şah (1773-1793) geçmiştir. Babasının aksine Timur Şah, Afgan aşiretlerine dayanmak yerine merkezi bir saltanat kurmak istemiştir. Bu nedenle aşiret yapılanmasının sembolik merkezi olan Kandahar yerine kozmopolit bir şehir olan Kâbil'i kendisine başkent olarak seçmiştir. Bazı aşiret liderlerini idam etmesi ve o dönemde Tâcık tüccarların denetiminde olan

⁵⁷ Şahrani, a.g.e, s. 45.

⁵⁸ Habibi, a.g.e, s. 73-74.

⁵⁹ Şahrani, a.g.e, s. 46.

Kâbil'e taşınması Afgan aşiretlerinin kendisinden soğumasına yol açmıştır. Bu nedenle Timur Şah bir yandan Multan'da Sihlerle çarpışırken; bir yandan da sürekli Afgan Oymaklarının isyanı ile uğraşıp durmuştur. Bu isyanlar esnasında ileride adını daha çok duyuracak olan Barakzay aşireti liderleri Timur'dan yana olmuş ve bu sayede devlet içinde giderek güçlenmeye başlamışlardır. Timur şah zamanında Afganlar zayıflama emareleri göstermeye başlamışlar, Sistan bölgesini İranlılara kaptırmışlardır⁶⁰.

Timur Şah ölünce Barakzay aşiretinin ileri gelenlerinin desteği ile oğlu Zaman Şah (1793-1801) tahta çıktı. Ancak 23 erkek kardeşi olan Zaman Şah'ın ömrü bunların liderlik ettiği isyanları bastırmakla ve Pencab'daki Sih saldırılarını savuşturmaya çalışmakla geçti. O, bu işlerle boğuşurken artık toparlanmış durumda olan Afşarlar Meşhed'i aldılar ve orada Afgan kuklası olarak hüküm süren valiyi öldürdüler (1797). Bir yandan Hindistan'da Marathalarla savaşan Zaman Şah bu olayı öğrenir öğrenmez Herat'a geldi ve Meşhed üzerine yürüyerek kenti geri almayı başardı⁶¹.

Zaman Şah devrinde ileride büyük bir mesele halini alacak olan Afgan-İngiliz çatışmasının ilk adımları atılmıştır. Bu dönemde Hindistan'da İngiliz baskısı giderek artmaktaydı ve orada yaşayan Afganlar (Rohilla boyları) sürekli olarak Zaman Şah'tan yardım istemekteydiler. Afgan krallığı ile Hindistan Genel Valisi Lord Wellesley'a (1760-1842) tehdit dolu mesajlar göndererek onu Afganlarla savaşan Marathaları desteklemekle suçluyordu (1798)⁶². Bu tehditler karşısında İngilizler Afgan Krallığını iki ateş arasında bırakmak için İran'da hüküm süren Kaçarlarla temasa geçtiler. Kaçarlar, Meşhed ve Herat'ı geri almak istemekteydiler⁶³. Bunun için kardeşi Zaman Şah'a isyan eden, yenilince de İran'a sığınan Şehzade Mahmud'dan yararlanmayı düşünüyorlardı. Ancak bu işe cesaret edemeyen Şehzade Mahmud sürgünde kalmayı tercih etmiştir. Bu başarısızlık İngilizler ile İranlıların Afgan saldırılarına karşı ortak hareket etme kararı almalarına engel olmadı. 1800 yılında yapılan antlaşmaya göre Afganlar Hindistan'a saldırırsa İranlılar da Afganistan'a saldırmaya

⁶⁰ Habibi, **a.g.e.**, s. 76.

⁶¹ Devlet Abadi, **a.g.e.**, s. 23.

⁶² Mir Ghulam Mohammad Gubar, **Afganistan der masir tarikh**, Kabil, Mayvand Yayınları, 2012, s. 60.

⁶³ Habibi, **a.g.e.**, s. 76.

söz verdiler. Karşılığında da İngiltere, İran'ı diğer Avrupa güçlerinin (yani Rusya veya Fransa'nın) istilasından koruma vaadinde bulunmuştu⁶⁴.

İngiliz planları başarısızlığa mahkûmken beklenmedik bir gelişme sonucu Zaman Şah tahttan indirilecektir. Artık Afganistan'ı aşiret kararlarıyla değil merkezi bir bürokrasiyle yönetmek isteyen Zaman Şah, bir takım reformlar yapmakta ve bütün önemli görevlere kendi aşiret kolu olan Sadozayları veya Kızılbaş Türkmenlerle Şîf Hazaraları getirmekteydi. Peştunlara güvenmediği için hassa ordusunu da Kızılbaş askerleri oluşturmaktadır. Zaman Şah'ın, seleflerinin uyduğu yazılı olmayan kuralları çiğneyerek vezirlik makamını Sadozaylara vermesiyle dışlanan aşiret liderleri Şah'ı öldürmeye karar verdiler. Bu planı casusları vasıtasıyla öğrenen Zaman Şah, komplocu aşiret liderlerinin hepsini öldürttü (1799). Öldürülenler arasında onun tahta çıkmasını sağlayan Barakzay aşiretinin liderleri de vardı. Bu olay üzerine aşiret liderleri bir süredir avare şekilde oradan oraya gezinen Şehzade Murad'ı çağırarak tahta çıkardılar. Zaman Şah ise gözlerine mil çekilerek bir kenara atıldı. Böylece Afganların merkezi bir devlet çatısı altında birleştirme projesi bir kez daha akamete uğramıştır ve bir 100 yıl daha hiçbir hükümdar bu yolda bir adım atmaya cesaret edemeyecektir. Zaman Şah'ın devrilmesiyle sadece Sadozay hanedanının sonu gelmemiş; ama bütün Afganistan bitmek bilmeyen bir iç karışık ve taht mücadeleleri devrine girmiştir. Afganistan bu karışıklık içine tam da sömürgecilik rekabetinin zirveye çıktığı bir dönemde yakalanmıştır. Bu dönemde Ruslar Orenburg üzerinden Orta Asya hanlıklarını tehdit etmekteyken; İngilizler Hindistan'da egemenliklerini giderek sağlamlaştırmaktadırlar. Afganistan kuzeyden ve güneyden dönemin iki büyük sömürgeci gücü arasında kalacağı günlere doğru ilerlemektedir⁶⁵.

Zaman Şah'ın tahttan indirilmesi ile yerine geçirilen Mahmud Şah, kendisini tahta çıkaran Barakzay aşiretinin kuklası durumundaydı. Onun hâkimiyeti kimse tarafından tanınmamaktayken; başkent Kâbil'de Kızılbaşlar ile Sünniler arasında çatışmalar devleti giderek zayıflatmaktaydı. Bu karmaşayı fırsat bilen Peşaver valisi Şuca, Kâbil'e gelerek tahta el koymuştur(1803). Aynı anda kaostan yararlanan Kaçarlar da Meşhed'i geri almışlardır. Pencab'ta Rancit Sing liderliğinde güçlü bir devlet kurmuş olan Sihler de Afganlara saldırılar

⁶⁴ Devlet Abadi, **a.g.e**, s. 24.

⁶⁵ Müsbahzada, **a.g.e**, s. 17.

düzenlemektedirler. Böylece zaten karmaşa içinde olan Afganlar en az kendileri kadar savaşçı geleneklere sahip zorlu bir düşmanla baş başa kalmışlardır⁶⁶.

Zor durumdaki Şah Şüca İngilizlere yakınlaşmaktan başka çare bulamamaktaydı. Napolyon'a karşı büyük bir mücadele içinde olan İngiltere de Hindistan çevresindeki Fransız girişimlerinden çekinmekte olduğundan kendisine bir müttefik aramaktaydı. Üstelik İran'daki Kaçar hanedanı da, Afganların şansına İngiltere'den uzaklaşarak Fransa'ya yakınlaşmış durumdaydı. Sonuçta İran-Fransa yakınlaşmasına karşı 1809'da Afgan Krallığı (*Devlet-i Durraniyye*) ile İngiltere arasında bir ittifak antlaşması yapıldı. Bu antlaşmada Afganlar Hindistan'daki İngiliz emellerine ses çıkarmayacaklarına ve hiçbir Fransız'ı ülkelerine sokmayacaklarına söz verdiler. Ancak bu antlaşmadan bir yıl sonra İranlıların desteği ile Murad Şah yeniden Kâbil'e hâkim olunca, Şah Şüca Peşaver'e kaçmak zorunda kalmış orada yakalanarak zindana atılmıştır. Böylece İngiliz-Afgan ittifakı planı suya düşmüştür⁶⁷.

Murad Şah görünüşte Afganistan'a yeniden hâkim olmuştu; ancak Herat'ta hüküm süren kardeşi Firuz, onun egemenliğini tanımamaktaydı. İkisi arasındaki savaşta Firuz yenildi ve sarayı yağmalandı. Bu yağma esnasında Muhammedzay (Barakzay) aşiretinde askerler, Firuz'un haremindeki kadınlara tecavüz etmişlerdir ve bunların arasında Mahmud Şah'ın gelini ve kızı da bulunmaktadır. Bu olay Sadozaylar ile Barakzaylar arasında büyük bir kan davası başlatır ve Sadozaylar birçok Barakzay ileri gelenini öldürürler (1818)⁶⁸. Olaylardan sorumlu tutulan Barakzay liderlerinden Dost Muhammed ise önce kaçmış; ancak daha sonra topladığı askerlerle Kâbil'i ele geçirmeyi başarmıştır. Ardından Barakzaylar fiilen bütün kentlerin yönetimini devralırlar. Dost Muhammed'in kendisi, Gazne'de, ağabeyi Azim, Kâbil'de, küçük kardeşi Kuhendil Kandahar'da serdar olur. Ancak Asırlar önce Timur'un yaptığı gibi Barakzay liderler *Şah* unvanı yerine *Emir* unvanı taşımayı ve ülkeyi perde altından yönetmeyi tercih etmişlerdir. Görünüşte Mahmud Şah ülkenin yöneticisi olmaya devam etmektedir ve 1829'daki ölümüne kadar Barakzayların kuklası olarak tahta kalır.

⁶⁶ Habibi, **a.g.e.**, s. 77.

⁶⁷ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 22.

⁶⁸ Sayed Qasem Riştiya, **Afghanistan der qarn-i nozda**, Kabil, Peşaver yayımları, 2012, s. 49

Sadozayların elinde sadece Mahmud Şah'ın oğlunun vali olarak görev yaptığı Herat kalmıştır⁶⁹.

2. İngiliz -Afgan Savaşları

Dost Muhammed Han (1826-1863) başa geçtiğinde Sihler Afganistan için en büyük tehlike durumuna gelmişlerdi. 1818'de Sihler, Keşmir'deki Afgan valileri kovmuşlar, böylece Afgan krallığı iyice küçülmüş ve Afganistan bugünkü sınırlarına yaklaşmıştı. Sihlere sığınmış olan Sadozaylardan devrik Şah Şüca da tahtını geri alma derdindeydi ve bu amacına erişmek için Sihlerden yardım istemekten de çekinmemişti. Sihlerin lideri Rancit Singh yardım teklifini çok ağır şartlarla kabul etti ve karşılığında Peşaver'i istedi. Rancit Singh'in diğer isteği oldukça ilginçti ve aradan kaç asır geçerse geçsin bazı meselelerin güncelliğini koruduğunun kanıtıydı. Raca, 800 yıl kadar önce Gazneli Mahmud'un *Somnat* seferinde yanında götürdüğü saray kapıları geri istiyordu. Şartları kabul eden Şah Şüca 1834 başlarında Sihlerin desteğiyle Kandahar'ı kuşattı ancak almayı başaramadı. Buna karşın antlaşma gereği Sihler Peşaver'i aldılar (1834)⁷⁰.

Peşaver'in kaybıyla galeyana gelen Afganların heyecanından yararlanmak isteyen Dost Muhammed Han, Sihlere karşı cihat ilân etti. Türkistan da dâhil birçok yerden gönüllüler gelerek (100 bin kişi) onun emrinde toplandılar. Böylece Dost Muhammed Han, Sihlerden destek alan rakibi Şah Şüca'yı inançlı kitlelerin nazarında zor durumda bırakmış olmaktaydı. Ancak cihatçılar çok kısa bir süre içerisinde birbirlerine düşerek dağıldılar. Hatta Dost Muhammed'in kendi kardeşleri dâhi Sihlerin tarafına geçtiler. Birlikleri zayıflamasına rağmen Dost Muhammed Han kardeşiyle ittifak kurmuş olan Sihleri Hayber Boğazı'nda yenilgiye uğratmayı başarmıştır (1837). Afganlar için büyük bir moral sağlayan bu zaferle, Peşaver kaybedilmiş olsa da Kâbil'in işgali önlenmiş olmaktaydı⁷¹.

Dost Muhammed, Sih saldırılarının önüne geçilmesi için Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi'ne aracılar gönderdi. Ancak Dönemin Hindistan Büyük Valisi Lord Auckland(1836-1842) Dost Muhammed'in İngilizlerle yakınlaşma isteğine ilgisiz kalarak, Dost Muhammed'i oyalama maksadıyla Alexander Burnes'ı (1805-1841) hiçbir yetki

⁶⁹ Devlet Abadi, **a.g.e**, s. 26.

⁷⁰ Habibi, **a.g.e**, s. 87-89.

⁷¹ Devlet Abadi, **a.g.e**, s. 28.

tanımadan Afganistan'a göndermekle yetindi⁷². Dost Muhammed, Sihler ve Şah Şüca ile uğraşırken, Afganistan'ın iç karışıklıklarından yaralanmak isteyen Kaçarlar, Rusların da desteğini alarak Herat'ı kuşattılar (1837). Hiçbir Barakzay serdarı, bir Sadozay tarafından idare edilen Herat'a yardım etmeyi düşünmedi. Tam aksine Herat'ta hüküm süren Şehzade Kamran'ın kenti terk edip kaçmasından memnurluk duydular ve Ruslar aracılığıyla kentin kendilerine teslimi için İranlılarla anlaşma yollarını aramaya başladılar. Hatta Dost Muhammed, İran Şahı'na Herat karşılığında ittifak önererek, gerekirse Onu matbu kabul edeceğini bildirdi ve birlikte Hindistan'a Sihler üzerine sefer yapma teklifinde bulundu⁷³. Ancak İran'da bu teklifler kabul görmedi. Öte yandan duruma müdahale eden İngilizler bir yandan Herat'taki savunmayı yönetirken, diğer yandan da Basra Körfezini abluka altına alarak İranlıları, Herat kuşatmasını kaldırmaya mecbur ettiler ve Şehzade Kamran'ı tahtına yeniden oturtular (1838). İngilizler bu dönemde Afganistan'ın iki aşiret arasında bölüşülmesini kendi çıkarları için daha uygun görmekteydiler⁷⁴.

Bölgede giderek yükselen iki güç olan Rusya ve İngiltere Dost Muhammed'i kendi yanlarına çekmek için üst üste elçiler gönderip çeşitli ticari ayrıcalıklar isteyip duruyorlardı. Başlangıçta Dost Muhammed kendini İngilizlere daha yakın hissetmekteydi. Ancak zaman içerisinde İngilizlerin Şah Şüca ve Sultan Muhammed'i desteklediklerini düşünerek Ruslara yakınlaşmaya başladı. Gerçekten de bu dönemde İngilizlerin Afganistan konusunda kafaları oldukça karışık olduğu görülmektedir⁷⁵. İngiliz siyasetçilerin bir kısmı, Rus yayılmasının önünde bir engel olacak güçlü ve birleşik bir Afganistan'dan yanayken; kimileri ise güçlü bir Afganistan'ı Hindistan'daki İngiliz egemenliği için daha büyük bir tehdit olacağını düşünmekteydiler. Bu kafa karışıklığı nedeniyle Dost Muhammed'in istediği silah ve para yardımlarını uzun oyalamalar sonucu ve kısmen vermeye razı oldular. Yine de İngilizlerden umudunu hemen kesmeyen Dost Muhammed, onlardan Sih akınlarını durdurmalarını ve Peşaver'in yeniden Afganların eline geçmesi için destek olmalarını istedi. İngiliz elçileri ise Peşaver'i Sihlerden alıp Dost Muhammed'in kardeşi olan Sultan Muhammed'e geri vermeyi düşündüklerini bildirdiler. Bu fikre büyük tepki gösteren Dost Muhammed, "Peşaver'in kardeşine teslim edilmesinden Sihlerde kalmasının daha iyi olduğunu" söyledi. Zira O'na

⁷² Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997, s. 58-59.

⁷³ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, III, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 250.

⁷⁴ Habibi, **a.g.e.**, s. 93.

⁷⁵ Devlet Abadi, **a.g.e.**, s. 29.

göre “Sihler asla Kâbil’i tehdit etmemekteydiler; oysa Peşaver tahtına oturan Sultan Muhammed’in ilk işi Kâbil’e yürümek olacaktı”. Dost Muhammed’in bakış açısı Afgan aşiretlerinin siyasal olaylara nasıl dar bir pencereden baktıklarını göstermektedir⁷⁶.

İngilizlerden umudu kesen Dost Muhammed yüzünü Ruslara çevirmişti. İngilizler ise beklendiği üzere Şah Şüca kartını devreye sokarak Sadozay-Barakzay savaşını körüklemeye karar verdiler. 1838’de Şah Şüca ile yaptıkları antlaşma sonucunda ona çoğu Sihlerden oluşan 15.000 asker vermeyi kabul ettiler ve karşılığında Sind bölgesi üzerindeki Afgan hak iddialarının terk edilmesini ve Herat’ta hüküm süren Şehzade Kamran’ın haklarına dokunulmamasını şart koşular. Sonuçta 1839’un ilk ayında 15.000 kişilik Hint-İngiliz ordusu ve Şah Şüca’nın 6 bin kişilik birliği Bolan Geçidi üzerinden Kandahar’a doğru ilerlemeye başladı. Böylece Afganların iç çatışmasına yabancı bir güç doğrudan müdahalede bulunarak farklı bir yeni bir dönemin kapısını açıyordu. Bu orduyla başa çıkamayacağını düşünen ve kendi adamlarına da güvenemeyen Dost Muhammed Türkistan’a kaçtı. 1839 Ağustos’unda İngiliz ordusu Kabil’e girdi. Otuz senedir sürgünde yaşayan Şah Şüca Kâbil tahtına oturtuldu. Böylece ileride “Birinci İngiliz-Afgan Savaşı” olarak anılacak olaylar dizisinin ilk perdesi açılmış oldu⁷⁷.

Bu kolay zafere rağmen Şah Şüca, Afgan aşiretleri arasında hiç destek bulamamış yabancıların piyonu olarak görülmüştü. İngilizler ise Afganistan’da kalıp kalmama konusunda hemfikir değillerdi. Bir kısmı Şah Şüca’nın tahta çıkarılmasıyla seferin başarıyla tamamlandığını ve artık Hindistan’a geri dönülmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Ancak seferi organize edenlerden biri olan Sir William Hay Macnaghten (1793-1841) Hindistan Genel Valisi Lord Auckland’ı ikna ederek Afganistan’daki harekâtı uzatırmayı başardı. Böylece 6000 Hint-İngiliz askeri ve yanlarında getirdikleri 12.000 kişilik hizmetkâr grubu Kabil’e yerleşti. İngilizler ayrıca Kandahar, Gazne, Celâlâbad ve Bamyân’da garnizonlar kurdular. Sir Alexander Burnes (1805-1841) de “Afganistan Baronu” olarak atandı. İngilizler, kendilerine direnmeye çalışan Dost Muhammed’in ailesini de ele geçirdiler. Umutsuzluğa

⁷⁶ Habibi, **a.g.e.**, s. 94.

⁷⁷ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 44.

kapılan Dost Muhammed 1840'ta İngilizlere teslim oldu. Böylece İngilizler için görünüşte tüm sorunlar halledilmişti⁷⁸.

Ancak Barakzay ve Kızılbaş aşiret ileri gelenleri işgal durumundan ve Şah Şüca'nın yönetiminden memnun değildiler. Kasım 1841'de ayaklanma başladı ve isyancılar Bala-Hisar'da bulunan İngiliz memur ve askerlere saldırarak "Afganistan Baronu" Alexander Burnes olmak üzere pek çok İngiliz'i öldürdüler. Ardından isyanlar farklı bölgelere yayılmaya başladı. Türkistan'a kaçmış olan Dost Muhammed'in oğlu Ekber Han isyana önderlik etmek için geri döndü. Kuşatma altına alınan ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başlayan İngilizler çekilme şartlarını görüşmeye başlamak zorunda kaldılar. Ekber Han, Sir William Hay Macnaghten'le anlaşarak bir defalığına peşin 3 milyon rupi ve yıllık 400.000 rupi karşılığı Şah Şüca'nın tahtta kalmasını kabullendi ve İngilizlerin sağ salim çekilmesini sağlamayı garanti etti. Ayrıca Ekber ve Macnaghten, İngiliz Baron Alexander Burnes'ün katillerini İngilizlere teslim edilmesi konusunda da uzlaştılar. Ancak Macnaghten bu antlaşmayı aşiret ileri gelenlerinin bulunduğu bir mecliste fütursuzca ağzından geçirince Ekber Han onu öldürtmek zorunda kaldı (1841). Ardından Ocak 1842'de Afgan aşiretleri çekilmekte olan İngiliz ordusuna saldırarak toplam 16.500 asker ve sivili katledip, iki yüz kadarını da esir aldılar. Esirler arasında birkaç sene önce Herat'ı İranlılara karşı savunan Binbaşı Eldred Potinger de vardı. Bu katliamdan kurtulan tek bir kişi Celâlâbâd'ta ulaşarak oradaki İngiliz garnizonuna olanları anlatacakti⁷⁹.

Aslında Ekber Han böylesi bir katliamdan yana olmamakla birlikte adamlarına da söz geçirememişti. İngilizlerin bu türden bir olaya fazlasıyla sert cevap vereceklerinin herkes farkındaydı. Ok yaydan fırladığı için aşiret liderleri tüm İngiliz garnizonlarına saldırma kararı aldılar ve Gazne'yi ele geçirmeyi başardılar. Ancak Kandahar ve Celâlâbad'a yapılan saldırılar İngilizler tarafından püskürtüldü. Karışıklık içindeki Kâbil'de işbirlikçi olarak görülen Şah Şüca da kendi yeğeni tarafından öldürülmüştü. Artık olaylar İngilizler için prestijlerini koruma meselesine dönüşmüş durumdaydı. Ordunun katledildiği haberleri Britanya'ya ulaştığında hükümet istifa etmek zorunda kalmış, Lord Auckland da Hindistan Genel Valiliği görevinden alınmıştı. Yeni Vali Lord Ellenborough (1842-1844) "Afganlardan

⁷⁸ Habibi, a.g.e, s. 95.

⁷⁹ Devlet Abadi, a.g.e, s. 32.

yaptıklarının hesabının sorulmasını” emretmişti⁸⁰. 1842’de İngilizler Kâbil’i yeniden ele geçirdiler ve kaybettikleri personellerinin öcünü Kâbil’in tarihi çarşısını, camileri ve türbeleri yıkarak aldılar⁸¹. Bilhassa İngiliz ordusundaki Hindular ve Sihler bu durumu Afganlardan intikam için bir fırsat olarak gördüler. İngilizler de Hindu ve Sihleri memnun etmek için daha önce de sözü edilen Gazneli Mahmud’un türbesinin kapılarını söküp Agra’ya taşıttılar. Hatta İngilizler Celâlâbad kentini de Sihlere vermeyi düşünmüşler ama daha sonra bundan vazgeçmişlerdir. Kâbil’i yakıp yıkan İngiliz ordusu ardından Hindistan’a geri döner. Öldürülen Afganların sayısı 70.000 olduğu tahmin edilmektedir⁸².

Fırtına sona erdikten sonra Dost Muhammed, Türkistan’daki sürgününden dönerek Kâbil’e geldi ve Sadozayların sonuncu ama etkisiz Şahı olan Şapur’u devirerek tahtını geri aldı. Artık Afganistan’da Barakzay Emirlerin çağı başlıyordu. Ekber Han ve radikal bazı grupların İngilizlerden intikam almak için Hindistan’ın üzerine yürüme tekliflerini reddeden Dost Muhammed, bundan sonra ülkesini birleştirmeye ve İngilizlerle iyi geçinmeye çalışacaktı. Babasının bu “pasif” politikasını kabullenemeyen Ekber Han, esrarengiz biçimde genç yaşta ölecektir. Britanya gibi büyük bir gücü ve Sihleri karşısına almak yerine kendi ülkesini birleştirmek isteyen Dost Muhammed’in ileri görüşlülüğü zamanla daha net biçimde anlaşılacaktır⁸³. 1840 yılında Sihlerin efsanevi önderi Ranjit Singh’in ölümünden sonra bozulmaya başlayan İngiliz-Sih ilişkileri savaşa dönüşmüş ve Sihler, İngilizlere karşı savaşlarında Dost Muhammed’den yardım istemek zorunda kalmışlardı. Kuzeyde Özbek kabileler kendi istekleriyle Dost Muhammed’in idaresi altına girmişler hatta hâlen Şah Şuca’nın yeğeni Muhammed Yusuf tarafından yönetilmekte olan Herat halkı da Dost Muhammed’in egemenliğini tanımaya hazır olduklarını bildirmişlerdi. Muhammed Yusuf da Afganistan tarihinde sıklıkla rastlanan bir hareket yaparak kenti Dost Muhammed’e vermektense İranlılara teslim etmeyi tercih etmişti (1856)⁸⁴.

Herat’ın İranlılara teslimi, ne Dost Muhammed’in ne de artık Afganlarla aralarını düzeltmek isteyen İngilizlerin kabul edebileceği bir durum değildi. İngiltere bu olay üzerine İran’a savaş ilân etmiş ve Basra Körfezi limanlarını topa tutmaya başlamıştır. İranlılar

⁸⁰ Saray, **a.g.e.**, s. 71.

⁸¹ Habibi, **a.g.e.**, s. 96.

⁸² Saray, **a.g.e.**, s. 72.

⁸³ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 26.

⁸⁴ Habibi, **a.g.e.**, s. 98.

Ruslardan yardım istemişlerse de Kırım Harbi'nin (1854) yaralarını sarmakla meşgul olan Ruslar, bu savaşa karışmak istememişlerdir. İngilizler ise, İran-Afgan savaşı esnasında Dost Muhammed'e her ay 100.000 rupilik bir yardım göndermiş ve Afgan ordusunun modernleşmesi için teknik eleman yollamışlardı. Sonunda İranlılar Herat'ı bırakmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır⁸⁵. Ancak İngilizler Herat'ı Afganlara geri vermekle birlikte burada Dost Muhammed'in pek hoşlanmadığı yeğeni Ahmed Han'ın vali olmasında ısrarcı oldular (1857). Nitekim birkaç sene sonra Ruslar, Herat'a elçiler göndererek bu şehri kendi denetimlerine almaya çalıştıklarında Dost Muhammed İngilizlerin de onayıyla kenti kuşatacak ve bu sefer tam manasıyla şehre hâkim olacaktır (1863)⁸⁶. Nitekim aynı sene Dost Muhammed, 80 yaşındayken ülkesinin birliğini sağlamayı başarmış bir insanın huzuruyla bu kentte ölecektir⁸⁷.

3. Şir Ali Han İktidarı

Dost Muhammed'in 24 oğlu vardı. Bunlar arasında en etkin olanı Birinci Afgan-İngiliz Savaşı'nda yeteneklerini göstermiş olan Ekber Han 1845'te genç yaşta ölmüştü (kimilerine göre babası tarafından zehirlenmiştir). Dost Muhammed, oğullarından Şir Ali Han'ı veliyaht ilân etmişti. Böylece Şir Ali Han, babasının ölümünden sonra ciddi bir muhalefet olmadan tahtta çıktı. Ancak İngilizler, onun emirliğini tanımak için aceleci davranmadılar. İngilizlerin Şir Ali'yi tebrik etmekteki tereddüdü, Emir'in kardeşleri arasında tahtı ele geçirme hülyalarının doğmasına ve ayaklanmalara yol açtı. Böylece Afganistan'da yeniden kelimenin mecaz ve gerçek anlamıyla bir "kardeş savaşı" başlamış oldu (1863)⁸⁸.

İsyancılar arasında en önemli figür Şir Ali'nin kardeşlerinden, Efdal Han ile sonradan Afgan emiri olacak oğlu Abdurrahman idi. Afganistan'ın kuzey vilayetlerinden ve Türkistan hanlıklarından destek alan isyan büyürken; İngilizler birdenbire Şir Ali'yi (tahtta çıktuktan yedi ay sonra) tebrik ettiler ve babası zamanındaki dostluğun devam etmesinden yana dileklerini sundular. Şir Ali Han da bu dostluğun devamından yanaydı; ancak O, isyancı kardeşlerine karşı İngilizlerden teknik yardım ve 6.000 modern tüfek de istemekteydi. İngilizler bu isteğe olumsuz cevap verdiler. İngilizlerin olumsuz cevabı ayaklanmaların daha

⁸⁵ A.e, s. 80.

⁸⁶ Saray, a.g.e, s. 80-81

⁸⁷ Devlet Abadi, a.g.e, s. 35.

⁸⁸ Habibi, a.g.e, s. 81.

da artmasına yol açtı⁸⁹. 1867'de Efdal Han Türkistan'dan gelen yardımla Kâbil'i ele geçirip kendini Emir ilân etti. 1866 yılına uzayan çatışmalar sonucunda Şir Ali Han'ın elinde sadece Herat kalmış geri kalan bölgeler Efdal Han ve Abdurrahman'ın kontrolü altına girmişti. Çaresiz durumda olan Şir Ali Han İngilizlerden yardım istedi; ancak onlar bu savaşa karışmayacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine Şir Ali Han Ruslarla temasa geçti. Ancak Ruslar o esnada Semerkand'ı (1868) yeni aldıklarından henüz Afgan siyasetine karışmak istememekteydiler. Bu esnada Efdal Han'ın ansızın ölmesi ile isyancılar lidersiz kaldılar. Şir Ali yeniden duruma hâkim oldu ve beş yıl süren iç savaşı bitirdi (1868). Efdal Han'ın oğlu Abdurrahman ise Ruslara sığınmak zorunda kaldı⁹⁰.

Afganistan tarihinde modernleşme arzusunun ilk işaretleri ve sancuları bu dönemde görülmeye başlanmıştı. Aslında Afganistan, bu konuda geç kalmış bile sayılırdı. Osmanlılar 1740 yılından beri Avrupa'dan askeri ve teknik konularda uzmanlar getirmekte ve ordularını modernleştirmeye çalışmaktaydılar İranlılar da onları izliyorlardı. Şeklen Osmanlılara bağlı olan Mısır Hidivleri bile Napolyon'un seferinden (1798) sonra Fransız uzmanları istihdam etmeye başlamışlardı. Afganların doğudaki komşuları olan Sihler de askerlerine Batılı tarzda eğitim vermekte idiler. 19. Asrın ortalarına gelindiğinde Batılı silahların ve eğitimin etkisinin en az hissedildiği bölge Afganistan ve Buhara, Hokand, Hive gibi Orta Asya hanlıklarıydı ki bu sonuncular da teknolojik geriliklerinin bedelini Rus işgaliyle ödemiş durumdaydılar. Şir Ali Han, Rusların ve İngilizlerin bölgedeki önlemez yükselişini, artık babadan kalan yöntemlerle, düzensiz aşiret kuvvetlerine ve ülkenin coğrafi avantajlarına dayanarak daha fazla sürdüremeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle ordusunu modernleştirmek ve idareyi merkezileştirmek istiyordu. Bu dönem İslâm'da modernleşme tartışmalarının zirve yaptığı yıllara denk gelmekteydi⁹¹.

Nihayet ülkede egemenliğini sağlama alan Şir Ali Han'ı tebrik eden İngilizler, Hanın Ruslara yakınlaşmasını istemedikleri için iyi niyet göstergesi olarak 60.000 pound ve 3.500 tüfek gönderdiler. Başlangıçta İngilizlere kırgın olan Şir Ali, Rusların Orta Asya'daki, hızlı yayılımlarının yarattığı tedirginlik ile fikirlerini değiştirmişti. İngilizlerle Ruslara karşı bir ittifak antlaşması yapmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Buna karşılık İngilizler ona, 12

⁸⁹ Saray, a.g.e, s. 84.

⁹⁰ Habibi, a.g.e, s. 83.

⁹¹ Müsbahzada, a.g.e, s. 35.

top, 12.000 tüfek ve bir 60.000 pound daha göndermeyi kabul ettiler. 1869'da Hindistan'a giden Şir Ali, İngilizlerle yaptığı yeni bir antlaşma sonucunda, dış tehditlere (İran ve Rusya) karşı İngilizlerden destek alacağına dair yazılı bir teminat da elde etti⁹². Afganistan artık fiilen bir İngiliz protektorası hâline gelmişti. Nitekim Ruslara sığınmış olan Abdurrahman, Şir Ali Han'a karşı savaş açmak niyetini Ruslara söylediğinde, Ruslar Afganistan'ın İngiliz himayesinde olduğunu bu nedenle oraya müdahale edemeyeceklerini söylemişlerdir⁹³.

Egemenliğini pekiştiren Şir Ali Han, Osmanlı Sultanı II. Mahmud ve modern Mısır'ın kurucusu olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ninkine benzer reformlar yapmaya başladı. Herkesin silahlı olduğu bir ülkede halkın elindeki silahları toplamaya ve bir polis teşkilatı kurmaya çalıştı. Memurlara tımar ve zeamet dağıtmak yerine merkezi idareyi güçlendirmek için onları maaşa bağladı. On üç üyeden oluşan bir tür danışma (Meşveret) Meclisi kurdu. Orduyu Batılı nizama göre düzenledi ve geleneksel kıyafetleri terk ederek yeni bir giyim tarzını benimsedi. Şir Ali'nin bütün bu girişimleri, yetkileri kısıtlanmaya başlayan aşiret reisleri ile çıkarlarını her zaman onların yanında aramış mollaların Emir'den uzaklaşmasına sebep olmuştur⁹⁴.

Emir'in bu zayıf noktalar ileride İngilizler tarafından kullanılacaktır; ancak İngilizler bu esnada Rus-Afgan sınırının netleşmesiyle ilgilenmekteydiler. Rus ve İngiliz imparatorluklarının sınırdaş olmaması için, Ahmed Dürranî zamanında Afganistan'a ait olan ancak sonradan kaybedilmiş *Vahan Koridoru* denilen bölge Afganistan'a iade edildi⁹⁵. Ruslar açık biçimde Afgan Türkistan'ını kendi etki alanları içinde sayılmasını istiyorlardı. Buna karşın İngilizler, Afgan Türkistan'ının kendi isteğiyle Dost Muhammed'in idaresi altına girdiğini söyleyerek bu konuda Rusları sert biçimde uyardılar. İngilizler babası ile sorunlar yaşayan Herat valisi Yakub Han (1849-1923) ile Şir Ali arasındaki ihtilaflarda da arabuluculuk yapmaktaydılar. Afganların İngilizlere güveni o kadar büyüktü ki 1869'da Kaçarlar (İran) Kandahar'ı almak için sefer başlattıklarında Şir Ali Han bu meseleye kendisi el koymak yerine İngilizlere havale etmişti. Ancak barış görüşmelerinde aracı olan İngilizler İran-Afganistan sınır sorunlarını çözerken Sistan'ın verimli bölgelerini İran'a çorak kısmını

⁹² Saray, **a.g.e.**, s. 94.

⁹³ Habibi, **a.g.e.**, s. 85.

⁹⁴ Devlet Abadi, **a.g.e.**, s. 44

⁹⁵ Habibi, **a.g.e.**, s. 87.

Afganlara bıraktılar (1871). Bu olay, o güne kadar İngilizlere güvenmiş olan Şir Ali Han'ın büyük bir hayal kırıklığı yaşamasına sebep olmuştur⁹⁶.

Bundan sonraki dönemde İngiliz-Afgan ilişkileri giderek gerilmeye başladı ve İngiliz elçilerinin gidiş gelişleri sona erdi. Şir Ali bir konuşmasında “İngilizlere asla güvenilemeyeceğinden” bahsetmekteydi⁹⁷. Durumu düzeltmek isteyen İngilizler yine silah ve para göndermişler ancak bu sefer tüfeklere el koyan Şir Ali Han parayı geri göndermişti. Ruslar ise tam aksine Afgan sarayında giderek daha fazla görünür hâle gelmişlerdi. 1874 yılında Şir Ali Han, İngiliz dostu olarak tanınan oğlu Yakub Han'ı değil Rusların desteklediği Abdullah Can'ı veliahd ilân etti. 1854 Kırım Savaşı ile Karadeniz'e açılması engellenen Ruslar bu sırada Orta Asya'da hızlı biçimde ilerlemekteydiler. 1865'te Hokand Hanlığının başkenti Taşkent, 1868'de Semerkand, 1873'te Hive Rusların denetimine girmişti⁹⁸. Böylece Merv bölgesi hariç Afganistan kuzey sınırı boyunca Rusya'nın komşusu olmuştu. Şir Ali Han ise bu gelişmeleri artık Afganistan için bir tehdit olarak görmemekte tam aksine İngilizlere karşı kullanabileceği bir fırsat olarak addetmekteydi⁹⁹.

İngilizler ise ısrarla Şir Ali Han'ı, Rus karşıtı bir tavır almaya, Herat'ta Rusları izleyecek ve henüz Rus işgaline uğramamış Merv'deki Türkmen aşiretlerine destek olabilecek bir İngiliz askeri birliğinin konuşlanmasına ikna etmeye çalışmaktaydılar. Ayrıca İngiliz tüccarların ülkede serbestçe dolaşımına ve Afganistan'ın önemli kentleri arasında telgraf hatları kurulmasına izin vermesini istiyorlardı. Şir Ali Han ise Afgan halkının mutaassıp olduğunu, sokakta İngiliz memurları görmek istemediklerini, bu uygulamanın halk tarafından sömürgeleşme olarak algılanacağı gibi bahaneler ileri sürerek İngilizleri oyalayıp durdu. Hâlbuki Afgan sarayı Rus generallerin ve ajanlarının uğrak yeri olmuştur bile. İngilizler Şir Ali Han'a aba altında sopa göstermekte gecikmediler. “Ruslara fazla güvenmemesini, Afgan hazinesinin bomboş ve halkın gayri memnun olduğunu, Yakub Han'ın isyanının giderek büyüdüğünü” belirttiler. Bu dönemin İngiliz elçileri Şir Ali Han'ın, Rusya ve İngiltere gibi iki

⁹⁶ Müsbahzada, a.g.e, s. 41.

⁹⁷ Saray, a.g.e, s. 100.

⁹⁸ Rusların Orta Asya'yı işgali ve sonuçları için bkz: Baymirza Hayit. **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1987, s. 142-143.

⁹⁹ Habibi, a.g.e, s. 91.

dev güç arasında bağımsız kalabileceğine inanan biri olarak tarif etmiş ve onun Afganistan'ını "iki demir kasa arasına sıkışmış bir toprak çömleğe" benzetmişlerdir¹⁰⁰.

Sonunda Şir Ali Han, Rusların yayılımını takip etmek isteyen bir İngiliz askeri heyetinin Herat'a gelmesine izin verdi; ancak yerel aşiretlerden gelecek saldırıların sorumluluğunu üstlenmediğini belirtti. Gelecek askeri heyetin siyasete karışmaması için de güvence istedi. Meselelerin çözümü için Ocak 1877'de Peşaver'de bir konferans toplandı. İngilizler, Afgan tarafını tehdit ederek şartları kabul edilemezse dostluk antlaşmalarını yenilemeyeceklerini ve 1855'te Dost Muhammed Han'la yapılan eski antlaşmanın koşullarına geri döneceğini ilân ettiler. Bir başka deyişle kast ettikleri, Afganistan'ı 1855'teki sınırlarına geri döndürüp Kandahar ve Herat'ı işgal edebilecekleriydi. Sonuçta Konferans Mart 1877'de bir sonuç almadan dağıldı. Kızgınlık içindeki Şir Ali Han 70 milyon rupisi olduğunu ve bunun her kuruşunu cihad için harcayacağı tehdidinde bulundu. Son çare olarak devreye İngilizlerin ricası ile Osmanlı elçileri girdiler¹⁰¹. Osmanlı murahhası Ahmed Hulusî, Şir Ali'yi "Müslümanlar için asıl tehlikenin Ruslardan geldiğine, İngiltere'nin ise İslâm âleminin dostu olduğunu" söyleyerek Afgan Şahını o dönemdeki resmi Osmanlı dış politikasının çizgisine çekmeye çalıştı. Ancak Şir Ali, İngilizlere güvenmediğini, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında da İngilizlerin Osmanlıyı korumak için çaba sarf etmediklerini söyledi. Sonuçta Osmanlı heyeti de Emir'i ikna edemediler¹⁰².

İngiliz ve Osmanlı elçileri soğuk bir tavırla misafir edilirken; Haziran 1878'de Kâbil'e gelen Rus elçisi General Stolietov fillerin süslendiği kalabalık bir törenle karşılanmıştı. Afgan kaynaklarına göre Rus elçisi bir ittifak antlaşması dahi imzalamıştı. Bu antlaşmaya göre Ruslar Afganistan'ın Ahmed Şah Dürranî zamanındaki sınırlarını tanımış ve Afganistan'a askeri, malî yardımda bulunmayı kabul etmişlerdi. Ayrıca Afganistan'da üç demiryolu ve telgraf hattı kurmayı da üstlenmekteydiler¹⁰³. Bu antlaşma hakkındaki bilgilere yalnızca Afgan kaynaklarında rastlanmakta İngiliz ve Rus arşivlerinde bu maddelerden bahsedilmemektedir. İngilizler bu ziyarete büyük bir tepki verdiler ve Rus heyetinin derhal sınır dışı edilmesi gerektiğini bildirdiler. İngiliz tekliflerini kabul etmesi durumunda Şir Ali'ye yıllık 1.200.000 rupi vermeyi de taahhüt ettiler. Ancak bu girişimlerin her biri

¹⁰⁰ Bayur, a.g.e, s. 434.

¹⁰¹ A.e, s. 440.

¹⁰² Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015, s. 71-72.

¹⁰³ Müsbahzada, a.g.e, s. 12.

sonuçsuz kalacak ve İngiliz ordusu Şubat 1879'da Celâlâbad ve Kandahar'a girecektir. Şir Ali'nin, hapiste tuttuğu oğlu Yakub'u serbest bıraktılar. Böylece "II. İngiliz-Afgan Savaşı" başladı¹⁰⁴.

İngiliz zaferi kısa ve kesindi. Ordusu dağılan Şir Ali Ruslardan yardım istemişse de Türkistan Genel Valisi Kaufmann'dan olumsuz yanıt aldı¹⁰⁵. Çareyi Rusların yanına kaçmakta bulan Şir Ali; üzüntü içinde yolculuk etmekteyken Belh'te öldü (Şubat 1879). Tahtta çıkan Yakub'un ilk işi İngilizlerle barış istemek olmuştur. Ardından imzalanan Barış Antlaşması ile Kâbil'de İngiliz sefaretinin açılmasına, Herat'ta ve daha birçok stratejik bölgede İngiliz birliklerinin konuşlanmasına izin verilmiş karşılığında İngiltere Afganistan'a yıllık 600.000 rupi vermeyi kabul etmişti. Aslında Yakub Han da bu antlaşmaya gönülden razı olmamış, o da babası gibi Taşkent'teki Rus komuta merkezine yardım isteklerinde bulunmuş ancak İngilizlerle bir çatışma içine girmek istemeyen, 1877-78 Osmanlı Savaşının yorgunu olan Ruslar bir kez daha bu işe karışmak istemediklerini belirtmişlerdi¹⁰⁶. Yakub Han'ın ödünleri onun halk nezdinde itibarını zayıflatmıştı. Hazinesi boştu. Resmi varis olan ancak hayatta olmayan Abdullah Can'ın taraftarları da onu tanımamaktaydılar. Muhafif gruplar Yakub'u zor durumda bırakmak için İngiliz elçiliğine saldırdılar ve içeride İngiliz ve Hintli kim varsa öldürdüler. Öfkeli kalabalıkların isyanında kaçan Yakub Han İngilizlere sığındı. Olaylar kısa sürede genel bir ayaklanmaya dönüşmüşse de Eylül 1879'da İngiliz generali Roberts, duruma hâkim oldu. Afganlar modern İngiliz silahları karşısında büyük kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar¹⁰⁷.

Afgan direnişinin giderek genişlediğini ve İngilizlerin zor durumda kaldığını gören Ruslar, Taşkent'te sürgün hayatı yaşayan Abdurrahman'ı serbest bıraktılar. Ona silah ve para vererek Afganistan'a gönderdiler. Yıllarca Türkler arasında kalmış olan Abdurrahman Han, Kuzey Afganistan Türklerini de yanına çekmeyi başarmıştı. Böylece Afganistan fiilen güneydeki İngiliz idaresi ile kuzeyde Abdurrahman Han'a bağlı vilayetler ve Herat'ı idare eden kuzeni Eyüb Han arasında üçe bölünmüş oldu. Eyüb Han 1880'de İngilizleri bir meydan savaşında (*Mayvand*) yenmeyi başarmıştı. Abdurrahman Han ise kuzeni Eyüb Han'a karşı İngilizlerle anlaşmanın yollarını aradı. Artık Afganistan'dan çekilmeyi düşünen İngilizler de

¹⁰⁴ Devlet Abadi, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁰⁵ Saray, **a.g.e.**, s. 114.

¹⁰⁶ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁰⁷ Habibi, **a.g.e.**, s. 94.

asıl düşmanları olan Eyüb Han'a karşı Abdurrahman Han'ın yanında yer almaya ve Kandahar'ı *Gandamak Antlaşması* (1879) ile Abdurrahman Han'a teslim etmeye karar verdiler¹⁰⁸.

Eyüb Han, Bu antlaşmayı kabul etmeyerek Kandahar'ı kuşattı. Şehri ileride Afganistan tarihinde önemli roller oynayacak olan Çarhi ailesinin liderlerinden Gulam Haydar Çarhi korumaktaydı. Eyüb Han, Kandahar'ı kuşatırken, kendi başkenti Herat, Abdurrahman'ın kuvvetlerinin eline geçmişti. Kandahar önlerine gelen Abdurrahman Han'la savaşamayacağını anlayan Eyüb Han İran'a kaçtı ve sonra da (eski düşmanları) İngilizlere sığındı. İngilizler bir daha siyasete dönmemesi şartıyla Hindistan'da yaşamasına izin verdiler. Böylece Afganistan yeniden tek bir idare altında birleşmiş oluyordu (1881)¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Devlet Abadi, **a.g.e**, s.65.

¹⁰⁹ Habibi, **a.g.e**, s.132

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTANDA REFORMLARIN MİMARİ MAHMUD TARZİ VE TÜRKİYENİN REFORMLARA KATKISI

1.Reformcu Bir Kuşağın Yetişmesini Sağlayan Koşullar

XX. Asra girildiğinde yeryüzünde bağımsız sayılabilecek sadece üç Müslüman ülke kalmıştı. Bunlar da Osmanlı Devleti, Kaçar İran'ı ve Afganistan'dı. Her üç ülkede de dünya Müslümanlarının genel gerileyişi ve Avrupalı güçler karşısındaki yenilgileri gündemin temel tartışma konuları arasındaydı. Müslümanlar aydınlar arasında bir kesim Avrupa ile ancak Avrupa'yı örnek alınarak mücadele edilebileceğini savunmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nde 1718'den itibaren başlayan Batılılaşma çabaları ordu başta olmak üzere, tüm kurumlarda Batı model alınarak bir yenileşme amacı gütmektedir. II. Mahmud (1808-1839) döneminden itibaren hızlanan, Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile resmiyet ve süreklilik kazanan Osmanlı reformları Müslüman halklara örnek olmaktadır¹¹⁰. Osmanlı Devletine şeklen bağlı olan Mısır'da da Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve onun ardılları Batılılaşma yolunda önemli adımlar atmışlar hatta bazı açılardan Osmanlı Sultanlarını geride bırakmışlardır. Gerek Osmanlı Padişahları gerekse Mısır Hidivleri artık ordularını Alman (Prusyalı), Fransız, İngiliz subaylara emanet etmekte ve Batı tarzı bir askeri sistem inşa etmeye çalışmaktaydılar¹¹¹.

Önce orduda başlayan bu yenilik adımları kısa bir zaman içinde maliye, hukuk alanlarına ve nihayet siyasal iklime de yansımıştır. Osmanlı Devleti'nde kendilerine Genç Osmanlılar diyen; ancak Avrupa'da daha ziyade Jön Türkler adıyla tanınan genç aydın kuşağı sadece askeri ve teknik alanda değil yönetim biçiminde de reformlar yapılması gerektiğini düşünmekteydiler. XIX. Asırda ortaya çıkan Meşrutiyet kelimesi Jön Türklerin siyasal hedefini özetlemektedir. Britanya yönetim modelini örnek alan Meşrutiyet sisteminde Sultanın yetkilerini ikili bir meclisle (Meclis-i Umumî) paylaşması ve ülkenin buyrukların keyfiyetiyle değil bir anayasa (Kanun-u Esasi) ile yönetilmesi öngörülmektedir. Jön Türklere

¹¹⁰ Osmanlı modernleşmesinin genel hatları için bkz. B. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Ankara 1998; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2019, İslâm Dünyasında modernleşme eğilimlerinin genel bir tartışması için bkz: Bedri Gencer, **İslâm'da Modernleşme (1839-1939)**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2017.

¹¹¹ Devlet Abadi, **a.g.e.**, s. 36.

göre bu siyasal reformlar halkın adım adım yönetime katılması sayesinde imparatorluğun dağılmasını da engelleyecekti¹¹². Genç Osmanlılar sonunda 1876'da Osmanlı'da Meşrutî rejimini kurmayı başardılar. Her ne kadar Sultan Hamid (1876-1909) otuz sene boyunca Meclis-i Mebusan'ın çalışmasını engellemişse de o dahi en azından söylemde Meşrutîyet aleyhine bir söylem içinde bulunmuyordu. Halk da bir kez yerel ve genel seçimlere katılma deneyimi kazanmış durumdaydı. Sonunda 1908'de yaşanan gelişmeler neticesinde "her zaman Meşrutîyete bağlı olduğunu, sancak savaş koşulları nedeniyle Meclisi tatil etmek zorunda kaldığını" belirten Padişah Meclisi'nin yeniden faal hale gelmesine onay vermek zorunda kalmıştır. Netice olarak XX. asır başlarında Osmanlı Devleti'nde teknolojik, askeri, kültürel ve siyasa alanda modernleşme çabalarının en güçlü olduğu yıllardı. Sultan Hamid modernleşmeyi batılılaşmadan ayrı biçimde değerlendirmeye çalışmışsa da (mesela parlamentoya ve basın hürriyetine sıcak bakmayan Padişah, demiryolu ve buharlı gemiler, fotoğraf makinesi, sinema gibi yeniliklere haram gözüyle bakan ulema ile da aynı fikirde değildi) bu alanda başarılı olamamıştı¹¹³.

Benzer gelişmeler Afganistan'ın gelişiminde oldukça etkili bir ülke olan komşu İran için de geçerliydi. Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi İran'da Batıdan gelen her türlü yeniliğe karşı olan ulemanın bir kısmı ile Batılılaşma taraftarı olan bürokrat sınıflar arasında bir gerilim yaşanmaktaydı. Merkezi idare modernleşme olgusunu sadece askeri okullar açılması, Tahran, Tebriz ve Meşhed'e elektrik hattı döşenmesi, Gilan bölgesinde ipek fabrikalarının kurulması gibi pragmatik amaçlara dönük olarak desteklemekteydi. Ancak aydın orta tabaka Batılı siyasal, bilimsel eserleri Farsçaya çevirmekte, İstibdat rejimi yerine hürriyetten, Fransız Devrimi ilkelerinden ve Jön Türkler gibi Meşrutî rejimden söz etmekteydiler¹¹⁴. 1906'da İran'da da Meşrutîyet yanlıları Şah'a Anayasa ilanını ve Parlamento açılmasını kabul ettirdiler. İran'ın her bölgesinde *Terakki* (ilerleme), *Temeddün* (Uygarlık) *Bidari* (Uyanış) gibi gazeteler yayınlanmaya başlamıştı¹¹⁵. Meclis'in açılmasını yeterli bulmayan Liberal kanat, oy vermede yüksek vergi ödeme şartının kaldırılarak genel oy hakkının tanınmasını, devletin Şeri-Şiî kanunlar yerine Batı tarzında laik kanunlarla yapılandırılmasını istiyorlardı. Liberaller ile Muhafazakârlar arasında 1910'lar boyunca

¹¹² Müsbahzade, a.g.e, s. 53.

¹¹³ Turyaley Osmani, *Cihad ve Mukavemet-i Mardum-i Afganistan*, Kabil, Mayvend İntişarat, 2015. S.6

¹¹⁴ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 47-55.

¹¹⁵ Abrahamian, a.g.e, s. 62.

devam etti. Liberaller, mali çöküş ve merkezi idarenin bir türlü inşa edilememesi gibi engellere rağmen reformları daha ileri noktalara taşıma gayretindeydiler. Her ne kadar bu olaylar İran'ın iç savaşa sürüklenmesine ve İngiliz, Rus müdahalelerine yol açmışsa da başlangıçta Meşrutiyet hareketi büyük umutlar yaratmıştı ve Afgan gençlerini de etkilemekteydi¹¹⁶.

Afgan gençleri arasında reformcu fikirlerin oluşmasını sağlayan bir diğer alan da Britanya yönetimi altındaki Hindistan'dı. Hint Müslümanları arasında bu dönemde İngiliz okullarına giden Avrupa'yı gezmiş çok sayıda reformcu aydın vardı. Bunlardan bazıları bizzat Afganistan'a gelerek Habibiye gibi modern okullarda öğretmenlik yapmaktaydılar. Ayrıca Afganistan'dan çeşitli sebeplerle Hindistan'a yerleşmiş aileler arasında modern dünyayı tanıma fırsatı bulmuş çok sayıda genç de bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne sığınan Tarzîleri andıran biçimde başka bir tanınmış aile olan Musahibler de Hindistan'a yerleşmişlerdi¹¹⁷.

Sonuç olarak Abdurrahman Han devrinde kısmi olarak başlayan modernleşme çabaları Habibullah Han (1901-1919) zamanında hızlanarak artmıştır. Adını Han'dan alan Habibiye okulu yeni tipteki Afgan aydınlarının yetişmesinin sağlamıştır. Harbiye-Siracyie adıyla kara Harp Okulu bu dönemde kurulmuştur. 1913'te Afganistan'ın ilk modern hastanesi açılmıştır¹¹⁸.

2. Mahmud Tarzinin Hayatı

Afgan aydınlanmasının sembol ismi Mahmud Tarzi Peştun aşiretlerden Muhammedzayların reisinin oğlu olarak 1865'te Gazne'de dünyaya geldi. Aile olarak Tarziler Afganistan'ın kurucusu kabul edilen Ahmed Şah Dürrani ile aynı soydan gelmekteydiler ve Emir Dost Muhammed Han'ın (1826-1863) yakın akrabası idiler. Mahmud Tarzi'nin dedesi olan Serdar Rahimdal Han (1832-1896) ile Dost Muhammed Han kardeştiler. Serdar Rahimdal Han, Dost Muhammed'in iktidarı sırasında Kandahar'ın valisiydi. Afganistan'ın sınırlarının çok daha geniş olduğu o dönemde aile aynı zamanda Yeni Delhi'yi de yönetmekteydi. Ancak sonunda Dost Muhammed'le Serdar Rahimdal Han'ın arası açılmış ve

¹¹⁶ Osmani, a.g.e, s. 7.

¹¹⁷ Amin Saikal, *Modern Afghanistan, A History of Struggle and Survival*, Tauris, New York 2004, s. 42.

¹¹⁸ Süleyman Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 171.

Serdar Rahimdal Han, bütün servetini büyük oğlu Serdar Gulam Muhammed'e bırakıp onu aile reisi ilan edip Kandahar valiliğini terk etmiş, İran'a kaçmak zorunda kalmış ve orada vefat etmiştir¹¹⁹. Emir Dost Muhammed Han kardeşinin rekabetinden kurtulduktan sonra yeğeni Serdar Gulam Muhammed'e iyi davranarak onun belirli bir aylık almasını sağlamıştır. Mahmud Tarzi'nin anılarına göre aile henüz Serdar Rahimdal Han'ın Kandahar valiliği yaptığı dönemlerde reformist görüşleri benimsemeye başlamış ve Afganistan'da eğitim olanaklarını arttırmaya çalışan faaliyetler içinde bulunmuştur¹²⁰.

Dost Muhammed Han'ın da devrilmesinin (1863) ardından onun taraftarı gibi görünen Serdar Gulam Muhammed bir süre hapis yatıp ardından devlet işlerinden el çektirilmiştir. Mahmud Tarzi'nin anılarına göre babası Serdar Gulam Muhammed, şiir, hüsn-ü hat, tarih gibi alanlarla ilgili aydın biri olmasına rağmen Afgan emirlerinin gözünde kendi saltanatları için daima tehlikeli biri olarak görülmüş her zaman göz hapsine tutulmuştur. Sonunda Abdurrahman Han (1880-1901) "tamamen keyfi olarak ve hiçbir sebep göstermeden ailenin tüm servetine el koyarak Tarziler hakkında Hindistan'a sürgün kararı vermiştir"¹²¹.

Hindistan'da İngilizler tarafından büyük bir yakınlıkla karşılanan Tarzi ailesi 1882 yılında kendilerinden daha önce buraya sürgün edilen ve Karaçi'de ikamet eden akrabaları Serdar Şir Ali Han'ın yanına yerleşmişler ve kendilerine Hindistan Genel Valiliği tarafından belli bir aylık bağlanmıştı. Anlaşılan İngilizler Afganistan'ı kontrol etmelerini kolaylaştıracak ve yeri geldiğinde tahtta çıkarabileceklerini umdukları "müttefik" bir aileyle karşı karşıya olduklarını düşünerek umutlanmışlardır. Ancak gelişmeler tam aksi yolda olmuştur. İngilizler tarafından kullanılmak istendiklerini fark eden Serdar Gulam Muhammed, Hindistan'dan ayrılarak Osmanlı Devleti'ne sığınmaya karar vermiştir¹²². Zaten Serdar Gulam Muhammed'i kendi taraftarları yapamayacaklarını fark eden İngilizler de zaman içinde ona tahsis ettikleri aylıkları kısarak adeta onun bu kararı almasını kolaylaştırmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla İngilizler Tarzilerden ikinci bir Müsahiban ailesi yaratmak istemişlerdir. Bilindiği üzere Müsahibanlar da aynı dönemde Hindistan'da sürgünde bulunmaktaydılar; ancak

¹¹⁹ Özmen, a.g.e, s. 107-109.

¹²⁰ Osmani, a.g.e, s. 7.

¹²¹ Özmen, a.g.e, s. 113.

¹²² Mahmud Tarzi'in babası Gulam Muhammed Han, çocuklarının Osmanlı topraklarında yetişmesini istemiştir. Gulam Muhammed Han'ın modern bir şahıs oluşu bilinmektedir. Benim görüşüme göre Mahmud Tarzinin kafasında olan modern çerçevede İslam dünyası birliği düşüncesinde babasının etkisi vardır.

Tarzilerden farklı olarak onlar İngiliz politikalarına sempati besliyordular. Nitekim Tarziler Osmanlı Devleti'ne hareket ederek bu politikanın bir parçası olmayacakları mesajı vermişlerdi. Bu olay iki aile (Tarziler ve Müsahibanlar) arasında daha sonra yaşanacak olan çekişmenin de aslında başlangıç noktasıydı. Öte yandan eğer İngilizler Tarzilerin ileride Afganistan siyasetine oynayacakları etkin rolü tahmin edebilseydiler muhtemelen onları bir şekilde Hindistan'da tutmanın yollarını ararlardı¹²³.

Sonuç olarak Aile 1885 tarihinde Karaçi limanından yola çıkıp Basra'ya oradan da Bağdat'a gelir. Afgan emirlerinin tüm şüphelerinin aksine gerçekten politik bir kimliğe sahip olmadığı görülen aile reisi Serdar Gulam Muhammed sürgün yıllarında, ibadet etmekle, çok değer verdiği dini türbeleri ziyaret etmekle, şiir yazmakla ve çocuklarına iyi bir eğitim vermeye çalışmakla geçirir. En büyük gayesi oğlu Mahmud Tarz'inin Osmanlı topraklarında iyi bir eğitim alıp Osmanlı devleti hizmetine girmesidir. Mahmud Tarzi de zeki bir çocuk olduğundan kısa bir süre sonra Arapça, Türkçe, Fransızca gibi dillerde kendini geliştirmiştir. Türklere dönük sempatisi artmıştır. Türklere Afganistan için İngilizlerden çok daha samimi bir dost millet olduğunu bu yıllarda daha iyi anladığını belirtmektedir¹²⁴. Türklere olan sempatisi ömür boyunca devam edecektir¹²⁵.

Aile bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra daimi ikametgâhları olan Şam'a yerleşirler. Şam bu dönemde modern fikirlerin etkisi altında Batılılaşmaya başlamış bir şehirdir. Mahmud Tarzi ve ailesi de bu modern fikirlerden etkilenmeye başlarlar. Aile albümlerine bakıldığında kadınların erkeklerin Avrupa biçimi giysileri hemen dikkat çekmektedir. Tüm zamanını ibadete ayırmaya başlayan Baba Tarzi de XIX. Asrın "yeniliklere karşı olmayan modern Müslüman" karakterinin tipik bir örneğidir. Bir anısında Mahmud Tarzi babasını ilk kez yeni icat edilmiş olan gramofonla tanıştırmış, babasına kaydettiği kendi sesini dinletmiştir. Tutucu çevrelerin batıdan gelen her icada tepki gösterdikleri bir dönemde Baba Tarzi, bu tür icatlar yapan insanların Allah'ın hakiki hizmetkârları olduklarını söyleyerek ne kadar farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermiştir. Mahmud Tarzi babasıyla birlikte yaptığı yolculuklarda birkaç defa İstanbul'a gitmiş ve burada ufku daha da genişlemiştir. II. Abdülhamid'in (1876-

¹²³ Osmani, a.g.e, s. 8.

¹²⁴ Özmen, a.g.e, s. 138.

¹²⁵ Osmani, a.g.e, s. 11.

1909) huzuruna çıkararak ondan çok etkilenmiştir¹²⁶. İstanbul’da Cemaleddin Afgani (1838-1897) den de çok etkilendiğini ondan ders almak için yedi ay İstanbul’da kaldığını anılarında belirtmektedir. Afgani için “bir bilgi maden” tanımlaması yapan Tarzi ilginç olarak Afgani hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bilindiği üzere Cemaleddin Afgani kimilerince İslâm reformcularının saygın bir lideri kimileri için ise İngiliz ajanlığıyla suçlanmaktaydı. Afgani’nin hangi fikirlerinden etkilendiğini Tarzi’nin kendisinden öğrenemiyoruz; ancak kuşkusuz Tarzi’nin sürekli hayalini kurduğu İslâm ülkeleri birliği fikrinin oluşumunda Afgani bir rol oynamış olmalıdır¹²⁷.

Tarzi’nin bu gençlik yıllarında etkisi altında kaldığı diğer kişiler Şam’da tanıştığı Jön Türkler ve Ahmet Mithad gibi yazarların eserleridir. Tüm bu tanışma ve okumalar genç Mahmud Tarzi’nin yaşama bakış açısını köklü biçimde değiştirmiştir. Osmanlı toplumunu tanıması modernizmin İslâm’a aykırı olmadığı düşüncesine ikna olmasını sağlamıştır. Jön Türklerle yaptığı konuşmalar sonucunda Afganistan’ı birleştirecek bir Afgan Ulusu inşa etme düşüncesini benimsemiştir¹²⁸. Hepsinden de öte iki büyük ülke (Rusya ve İngiltere) arasında sıkışıp kalmış olan Afganistan için Türkiye’nin önemli bir alternatif dost olarak rol oynayabileceğini düşünmeye başlamıştır¹²⁹.

Tarzi, bu konular hakkındaki görüşlerinin şekillenmesini şu şekilde özetler:

“Bağdat’a ve Şam’da geçirdiğim günlerde Türk dili üzerinde uzmanlaştıkça önümde yepyeni bir bilgi dünyası açıldığını fark ettim....Okuyup öğrendikçe Afganistan’ı daha fazla sevdim ve özledim. Yurdundan uzakta yaşayan bir insan olarak ülkemin geri kalmışlığı ve siyasi arenadaki belirsizlikler beni çok endişelendiriyordu. Ülkemin bu hale düşmesini, Afganistan’ın sahip olduğu coğrafi konumunu kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışan iki emperyalist ülkenin Afgan halkını zerre kadar düşünmeyen, hiç de adil olmayan acımasız tutumlarına bağlıyordum. Evet ülkemin ve halkımın bu hali bir türlü doymak bilmeyen Rusya ve İngiltere’nin kendi öz halkları dışındaki insanları insan olarak

¹²⁶ Özmen, a.g.e, s. 127,138-143

¹²⁷ Osmani, a.g.e, s. 10.

¹²⁸ Özmen, a.g.e, s. 133-134.

¹²⁹ Osmani, a.g.e, s. 9.

görmemelerinden kaynaklanmaktaydı. Esasında dünya tarihi bu ve benzeri olayların sayısız örnekleriyle doluydu. Gerçekleri sadece biz zavallılar göremiyorduk”¹³⁰.

Tarzi, Şam’da geçirdiği yıllarda babasının isteği üzerine ikinci evliliğini meşhur Emevi Cami’nin müftüsü olan Şeyh Saleh’in kızı Esmâ Rasmiye ile yapmıştır. Modern fikirli biri olarak Tarzi aslında çok eşliliğe karşı biridir. Ancak ilk eşinin çocuk sahibi olamaması ve genç yaşta hastalanması ve babasının ikinci izdivacında ısrarcı olması bu evliliğe sebep olmuştur. Bu evlilikten 1893te doğan kızları Hayriye ileride Afgan şehzadesi İnyatullah’ın 1897’de doğan diğer kızı Süreyya ise tahta çıkacak olan Emanullah’ın eşleri olacaktır¹³¹.

Ayrıntıcı bir gözlemci olan Mahmud Tarzi, Osmanlı topraklarında gördüğü her şeyi kaydederek çeşitli seyahatnameler yazmış ve bunların ileriki yıllarda Afganistan’da da yayınlanmasını sağlamıştır. Örneğin 29 günlük Şam-İstanbul-Kahire yolculuğunu anlattığı *Üç Kıtanın 29 Günlük Seyahatnamesi* (*Seyahatnâme-ye Seh Kutah-e Ruy-e Zamin Der 29 Ruz, Asya, Orupa, Afrika*) Aslında İslâm ülkelerinin içinde bulunduğu durumun bir tür tahlili gibidir. Nitekim Tarzi bu eseri için “Seyahatimiz esnasında geçtiğimiz coğrafyalarda yaşayan insanların neden böyle bir kader yaşamak zorunda olduklarını hep düşünmüşümdür”¹³² demektedir. Bu açıdan bu eser bir seyahatname olduğu kadar İslâm ülkelerinin yaşadığı sorunlara odaklanan bir bilanço gibidir ve tıpkı aynı tarihlerde İslam ülkelerine seyahatler yaparak benzer fikirlere kapılan şair Mehmet Akif’in Safahat’ındaki tavrı andırmaktadır¹³³. Tarzi ilk çevirilerinden biri olan bir hukuk kitabını Emir Abdurrahman’a göndermiştir¹³⁴. Bu olaydan sürgünde de olsalar Emir Abdurrahman’la aralarındaki bağı koparmamaya çalıştıklarını anlıyoruz. Yine Tarzi anılarında Emir Abdurrahman’la temasa geçmeyi arzu ettiğini, Emiri, modernleşme, İslâm birliği, Batı fenninin Afganistan’a taşınması gibi hususlarda kendi fikirlerine ikna etmeyi umduğunu okumaktayız. Nitekim baba Serdar Muhammed Tarzi 1899’da Emir Abdurrahman’la temasa geçerek ailenin sürgün cezasının kalkmasını sağlar¹³⁵.

¹³⁰ Özmen, a.g.e, s. 133.

¹³¹ Osmani, a.g.e, s. 12.

¹³² Özmen, a.g.e, s. 139.

¹³³ Mehmet Akif’in Şark eleştirileri için *Uyan, Necid Çölllerinden Medine’ye, Hatıralar gibi* şiirlerine bakılabilir.

¹³⁴ Özmen, a.g.e, s. 141.

¹³⁵ Osmani, a.g.e, s. 10.

1900 yılında baba Tarzi'nin ölümüyle artık aile reisi Mahmud Tarzi olmuştur. 1901 yılında da Afgan Emiri Abdurrahman'ın ölümü ile aile hayatı radika biçimde değişecek olaylar zinciri başlamış olur. Aile artık Afganistan'a dönmeye Tarzi' de kafasındaki planları Afganistan'da uygulamaya koymaya hazırlanmaktadır. Ancak aynı dönemde Hindistan'da yaşamakta olan Müsahiban ailesinin liderleri olan Asef ve Yusuf Müsahiban'da Emir Abdurrahman'ın son zamanında çıkardığı aftan yararlanarak Afganistan'a dönmüşler; hatta sarayda danışmanlık mevkilerini ele geçirmişlerdir. Böylece tahta çıkan yeni Emir Habibullah Han bir yanda ailesinin Afganistan'ı Osmanlı Devletine ve Türklere yakınlaştırmayı salık veren Tarzi ailesiyle, İngiliz yanlısı Müsahibanlar arasında buldu. Tarzi Afganistan'ın modernleştirilmesi sürecinde İngilizlere ve İngiliz eğitimi almış Hintli Müslümanlara güvenilemeyeceğini; aydın uzman kadronun Türkiye'den getirilmesini savunuyordu. Müsahibenlar ise tam aksine Hindistan'da eğitim almış Dr. Abdül Gani gibi aydınlara güveniyorlardı. İki grup arasında denge kurmak isteyen Habibullah Han ise iki eğilim arasında denge kurmayı tercih ediyordu. Böylece hem Türk hem de İngiliz dostu tarafsız bir görüntü vermeyi amaçlamaktaydı¹³⁶.

3. Mahmud Tarzi'nin Afganistan Reform Hareketine Katkıları

Mahmud Tarzi'nin Afganistan'da modernleşme hareketine katkıları işte tam bu zamanda Habibullah Han'ın iktidarının ilk yıllarında başladı. İngiliz seçeneğine nazaran Müslüman Türklerin modelini takip etmenin daha avantajlı olacağı düşüncesi Afgan Hanı için daha rasyonel bir seçenek gibi durmaktaydı. Jön Türkler kanalıyla kendi hakkındaki gizli İngiliz raporlarına ulaşmayı başaran Tarzi anılarında İngilizlerin kendisini büyük bir tehlike olarak gördüklerini belirtmektedir. Tarzi'nin Afgan-Osmanlı yaklaşması için uğraşmasını ve Türk uzmanları Afganistan'a taşıma fikrini zararlı bulan İngilizler bunun yerine Hintli Müslümanları Afganistan'a uzman olarak götürme projesini geliştirmişlerdir. Bir yandan da Tarzi aleyhine sahte belgeler üreterek Habibullah Han ile Tarzi ailesi arasındaki yaklaşmayı engellemek için Tarzi'nin de aslında İngilizler hesabına çalışan biri olduğuna dair şayialar yaymışlardır¹³⁷.

¹³⁶ A.e, s. 11.

¹³⁷ Özmen, a.g.e, s. 153-157.

Bütün bu aleyhteki propagandaya karşı Emir Habibullah Han, Tarzi ailesine güvenmiştir. Hatta ailenin *Deh-Afganan*'daki hükümet binasına taşınmasına izin vermiş Emir'in kızlarıyla Tarzi'nin kızları arasında dostluk başlamış nihayet bu yakın ilişkiler Tarzi'nin kızları ile Emir'in oğulları arasındaki izdivaçlarla sonuçlanmıştır. Bu dönemde Tarzi Afgan aydınlanması için kolları sıvayarak bir tercüme bürosunun kurulmasını sağlamış ve Avrupa'da gençleri bilime ve keşiflere yönelten dönemin en meşhur bilim kurgu hikâyeleri olan Jules Verne'in eserlerini Dari diline çevrilmesi işini organize etmiştir¹³⁸. İlk çevrilen kitaplar arasında Denizler Altında 20.000 Fersah (Bist Hezar Fersah Seyahat der Zir-e Bahr), Aya Yolculuk (Seyahat der Cevv-i Feza) gibi kitaplar vardır Çevrilen kitaplardan biri de Rus-Japon Savaşını anlatan beş ciltlik Osmanlıca bir kitaptır. Japonya'nın 1095'te Rusya'yı yenmesi o dönem İslâm dünyasında büyük bir fırtına koparmıştır. Bu asırlar sonra ilk kez bir Asya gücünün bir Avrupa ülkesini yendiği savaş olarak tüm Müslüman ülkelerde büyük bir umut uyandıran bir olay olmuştur. Bu savaşın arkasından Japonya'yı incelemeye dönük çok sayıda Osmanlıca kitap yayınlanmıştır¹³⁹. Tarzi adını yazmasa da "bir Türk generali tarafından yazıldığını" söylediği kitap A. Fuat Bey ve Osman Senai imzalı beş ciltlik "Musavver Rus-Japon Savaşı Tarihi" adlı çalışmadır¹⁴⁰. Almanca, İngilizce, Fransızca yazılmış bütün askeri kaynaklara da müracaat edilerek hazırlanan diğer bir eserdir. Özel olarak yapılan resimlerle Japon-Rus Savaşı'nın bütün olaylarını, planlarını, kroki ve haritalarını da içeren çalışma, üç dört forması bir arada olarak defter defter basılmıştır. Bu kitabın Habibullah Türkmenistan'dan getirtmiş, geri kalan ciltlerini de Tarzi Çağaloğlu'ndan almıştır¹⁴¹.

Japonya bu dönemde reformcu Müslümanlar tarafından Batıya alternatif bir modernleşme modeli olarak görülmekteydi. Zira o zamana kadar modernleşme ile Batılılaşma eşit kavramlar olarak telakki edilmekteydi. Oysa Japonya gibi Müslümanların sempati duyduğu batılı olmayan bir toplumun kendi kültüründen vazgeçmeden modernleşmesi modernleşmeyi batılılaşmayı olarak görülmesi kısılcısından kurtarmaktaydı. Japonya örneği

¹³⁸ Osmani, **a.g.e.**, s. 12-13.

¹³⁹ Dr. İşikawa, **Japonya Tarih-i Siyasisi**, Türk Japon Kültürünü Araştırma Derneği. Hazırlayan Mahir Ünsal Eriş, 2007, s.25.

¹⁴⁰ Eserin tam künyesi şu şekildedir: A. Fuat- O. Senai, *Musavver 1904-1905 Rus-Japon Savaşı Tarihi*, Kitabhane-i İslâm ve Askeri 1321 İstanbul

¹⁴¹ Özmen, **a.g.e.**, s.156-157.

batılılaşmadan da modern olabileceği fikrini güçlendirmekteydi. Nitekim büyük şair Mehmet Akif bu durumu şu şiiri ile özetlemiştir.

“Sorunuz, şimdi Japonlar da nasıl millettir?

Onu tasvîre zafer-yâb olamam, hayrettir!
Şu kadar söyleyeyim: Dîn-i mübînin orada,
Rûh-ı feyyâzı yayılmış, yalnız şekli Buda.
Siz gidin, safvet-i İslâm’ı Japonlarda görün!
O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün,
Müslümanlıktaki erkânı siyânette ferîd ;
Müslüman demek için eksiği ancak tevhîd.
Doğruluk, ahde vefâ, va’de sadâkat, şefkat;
Âcizin hakkını i’lâya samîmî gayret;
En ufak şeyle kanâ’at, çoğa kudret varken;
Yine ifrât ile vermek, veren eller darken;
Kimsenin ırzına, nâmûsuna yan bakmayarak,
Yedi kat ellerin evlâdını kardeş tanımak;
“Öleceksin!” denilen noktada merdâne sebat;
Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayât,
İhtirâsât-ı husûsiyyeyi söyletmeyerek,
Nef’-i şahsîyi umûmunkine kurbân etmek;
Daha bunlar gibi çok nâdire gördüm orada...
Âdemin en temiz ahfâdına mâlik bir ada.
Medeniyyet girebilmiş yalnız fenniyle...”¹⁴²

Netice olarak Afganistan’da sadece Batı değil Japon modernleşmesi de Tarzi’nin çabalarıyla izlemeye alınmaya başlanmıştır. Tarzi’nin iki kızını da Habibullah Han’ın oğulları (İnyatullah ve Emanullah) ile evlendirmesi onun Afganistan’ın geleceğinde daha mühim rol oynayacağını kesinleştirmişti¹⁴³. Ancak tam bu esnada başlayan 1. Dünya Savaşı Tarzi’nin Habibullah Han üzerindeki gücünü kısıtlayan sonuçlar doğurmuştur. Zira savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti İngiltere’ye karşı bir mücadeleye girmiş ve Sultan VI. Mehmed (1909-

¹⁴² <http://mehmetakifarastirmalari.com/2016/02/28/suleymaniye-kursusunda/> (Erişim Tarihi: 22.01.2019).

¹⁴³ Gregoryan, a.g.e, s. 33.

1918) İngilizlere karşı cihat ilân etmişti. Cihat meselesi yıllar boyunca İngilizlerin korktukları bir husustu—ki II. Abdülhamid devrinde hazırlanan bazı raporlar Padişahın cihat ilân etmesi halinde Mısır’dan Hindistan’a sayıların yüz milyonları bulan Müslümanın İngilizlere karşı ayaklanabileceği yolundaydı. II. Abdülhamid bu kozu İngilizlere karşı oynamakla birlikte aslında Osmanlı sarayında cihadın pratik alanda İngilizlerin düşündüğü kadar etkisi olamayabileceğine dönük görüşler de mevcuttu. Bu sebeple temkinliliği ile tanınan II. Abdülhamid cihadı sadece Demokles’in kılıcı gibi bir tehdit unsuru olarak kullanmaktaydı. Oysa İttihad Terakki ve müttetikleri Almanya savaşta hızlı bir sonuç almak uğruna bu kozu kullanmaya karar verdiler¹⁴⁴.

Osmanlının cihat ilanı bilindiği gibi beklenen sonucu vermemiştir. Özellikle Mısır’da cihat etkisiz kaldı. Hindistan’da İngilizleri tehdit edecek boyutta bir kıpırdanma olmadı. Asıl ilginç olan Afganistan gibi İngilizlerle savaşa her daim hazır ve dindar ve savaştan korkmayan bir ülkede cihada karşı olan ilgisizlikti. Burada en büyük pay Habibullah Han’ın tarafsızlık politikasında ısrarı ve yanındaki Müsahiban danışmanların İngilizlerle savaşa karşı çıkmalarıydı. Halbuki Tarzi başta olmak üzere, şehzade Emanullah, Habibullah’ın kardeşi Nasrullah gibi cihata katılma yanlısı güçlü bir kitle de bulunmaktaydı¹⁴⁵. Ancak ne bu çevrelerin baskısı ne Afganistan’a ulaşan Osmanlı ve Alman heyetleri Habibullah Hanı savaşa katılmaya ikna edemediler¹⁴⁶. Bu başarısızlıkta Türk ve Alman heyetlerinin aceleci tavrı da önemli rol oynamıştır. Türk heyeti yakında Osmanlı ordusunun Mısır’a gireceğini, Almanlar da pek yakında Paris’i alacaklarını iddia ederek çıtayı yükseltmişler; bu beklentiler gerçekleşmediği için de kendilerine olan güven giderek azalmıştır. Alman heyeti İngiliz baskısıyla 1916 Mayıs’ında Afganistan’dan çıkarılırken Türk heyeti de Hindistan’daki (şimdi Pakistan) bazı Peştun aşiretleri ayaklandırmışlarsa da bu savaşın gidişatı için önemli bir etkiye sebep olmamıştır. Böylece Tarzi ve çevresinin tüm çabalarına rağmen Habibullah Han İngiltere’ye karşı cihat ilan etmemiştir. Habibullah Han halkın tepkilerini yatıştırmak için İngilizleri tehdit eden birkaç açıklama yapmış; ancak görüşme yaptığı İngilizlere ise “halkı oyalamak için bu şekilde konuştuğunu; yoksa İngiltere’ye savaş ilanı gibi bir düşüncesi olmadığını” açıkça söylemiştir. Sonuç olarak Afganistan’ın Osmanlı cihadına katılması için

¹⁴⁴ Osmani, a.g.e, s. 22.

¹⁴⁵ Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilat-ı Mahsusa’nın Hindistan Misyonu**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 103.

¹⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Keleşyılmaz, a.g.e,

çaba gösteren Afgan ve yabancı grupların çabası akamete uğrarken Hint-İngiliz ordusunda Afgan askerlerin katılımlarında dahi bir düşüş olmamıştı¹⁴⁷.

Aslında Habibullah Han'ın haklı gerekçeleri de vardır. Zira Afganistan son iki asırdır Rusya ve İngiltere'nin mücadele alanında kâh Ruslara dayanarak İngilizleri (Dost Muhammed döneminde olduğu gibi) kâh İngilizlere dayanarak Rusları uzak tutmayı başararak bir şekilde sömürge olmaktan kurutulmuştu¹⁴⁸. Oysa şimdi hem kuzeydeki hem de güneydeki emperyalist güç aynı saftaydılar ve ne Osmanlı Devleti ne de Almanya bu bölgede Afganistan için harekete geçebilecek güce sahip değillerdi. Afganistan'ın savaşa katılması ülkenin anında iki büyük emperyalist güç tarafından işgaliyle sonuçlanacaktı. Nitekim benzer şartlar altında olan İran bu kaderden kurtulamamıştır¹⁴⁹.

Habibullah'ın haklı nedenleri de olsa Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkması ve işgalinin ardından Afganistan'da Han aleyhine büyük bir tepki dalgası oluştu. 19 Şubat 1919'da Habibullah bir av partisinde öldürüldüğünde bu cinayet onun siyasetini eleştiren grupların işi olarak görülmüştür. Zira bu av esnasında kardeşinin muhalifi olan Nasrullah Han, Habibullah'ın yanındadır ve Habibullah'ın ölümünün hemen ardından kendisini Emir ilân etmesi şüpheleri onun üzerine çekmiştir. Öte yandan ordunun büyük kısmı Nasrullah Han'ın değil yeğeni Emanullah Han'ın tahta çıkmasından yanadır. Böylece Emanullah Han tahta çıkmış ve amcasını tutuklatarak hapse attırmıştır¹⁵⁰.

Emanullah Han'ın tahta çıkışı artık Tarzi'ye kafasındaki planları hayata geçirebileceği asıl fırsatı vermiştir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: Dış politikada İngiliz egemenliğinden kurtulmak ve diğer bağımsız Müslüman devletlerle –özellikle de Türkiye ile- yakınlaşmak, merkezi bir ordu ve bürokrasi kurulması için çabalamak, ülkeyi alt yapı olarak modernleştirmek, kadın hakları, eğitim gibi alanlarda yenilikler yapmak¹⁵¹.

¹⁴⁷ Bayur, **a.g.e**, s. 503-509.

¹⁴⁸ Osmani, **a.g.e**, s. 23.

¹⁴⁹ Abrahamian, **a.g.e**, s. 79.

¹⁵⁰ Müsbahzada, **a.g.e**, s. 78.

¹⁵¹ http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2011/10/110916_mm_century_afghanpress_sh02 (Erişim Tarihi: 20.12.2018).

4. Türkiye ve Afganistan İlişkileri ve Türkiye'nin Afganistan'ın Modernleşmesine Sağladığı Katkıları

Afganistan'ın modernleşme sürecindeki her adımda Türk izi bulmak mümkündür. İki ülke arasında ilk kapsamlı diplomatik ilişkileri kuran kişi Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'dir (1821-1890). Çağatay dili üzerine araştırmalarıyla tanınan Şeyh Süleyman Efendi, Osmanlı'nın sefiri unvanıyla bir dizi Orta Asya hanlığının yanı sıra Afganistan'ın hükümdarı olan Şir Ali Han'la da (1863-1879) görüşmüştür. Şeyh Süleyman Efendi bu görüşmede Osmanlı murahhası olarak Şir Ali Han'ı Ruslarla ittifak kurmaktan vazgeçirmeye çalışmış; ancak başarılı olamamıştır¹⁵². Bundan sonra I. Dünya Savaşı esnasında Afganistan'ı Ruslara karşı savaşması için ikna etmek üzere Türk heyetleri gelmiş; ancak onlar da başarılı olamamışlardır¹⁵³.

Afganistan'la daha sürekli diplomatik ilişkileri asıl başlatan kurum TBMM'dir. 1920'de açılan TBMM'ni tanıyan ilk Müslüman ülke olarak Afganistan'la ilişkiler Mustafa Kemal'in bu ülkeye verdiği önem nedeniyle daha da gelişmiştir. Aynı yıllarda Kurtuluş mücadelesi veren iki ülke olarak TBMM, Afganistan'a uzman yardımında bulunma kararı almıştır. 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Dostluk Antlaşmasının dördüncüsü maddesi taraflardan birine yapılan saldırıyı yek diğerine yapılmış addetmektedir. Yedinci madde ise ortak bir haberleşme (posta) teşkilatının kurulması, iki ülkenin eğitim (maarif) ticaret ve sair alanlarda birbirlerine yardım etmesi üzerinedir. Doğal olarak bu madde Türk tarafında daha çok eğitilmiş kişi olduğundan Türk tarafını bağlamaktadır. Nitekim antlaşmanın sekizinci maddesinde Türkiye'nin Afganistan'a zabıt ve muallim göndermesi kararı alınmıştır¹⁵⁴.

Antlaşmanın tam metninin günümüz Türkçesi şu şekildedir:

Moskova, 1 Mart 1921

Bismillâhirrahmanirrahim,

Yüce Türkiye Devleti ve Afganistan, içtenlikle birbirine bağlı, bir umud ve kutsal amaçla gönülleri dolu olarak; nesnel ve moral bakımdan bütünüyle yüksek ortak çıkarlara sahip

¹⁵² Akçura, a.g.e, s. 71.

¹⁵³ Keleşyılmaz, a.g.e, s. 11-24.

¹⁵⁴ Saray, a.g.e, s. 163.

buldukları ve bu devletlerden birinin mutluluk ve felâketinin ötekinin mutluluk ve felâketine neden olacağı kanısı ve inancıyla; Doğu dünyasının uyanma ve kurtuluşunun başlangıcının sevinçle görüldüğü şu anda, geçmiş zamanlardaki gibi bağlantısız (irtibatsız) ve yalnız kalınamayacağı ve kendilerine kimi tarihsel görevler düşmekte olduğu bilinci içinde; bir vücudun parçası gibi, Taraflardan birine gelecek sıkıntı ve dertten öteki Tarafın etkilenip üzüntü duymasını doğal sayan bu iki kardeş Devlet ve ulus, aralarında öteden beri var olan moral birliği ve doğal ittifakı siyaset alanına geçirerek, bu ittifaka somut ve resmi bir nitelik verip tüm Doğunun gelecekteki mutluluğu için hayırlı bir başlangıç olmak üzere, uğurlu bir İttifak Andlaşması yapmağı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetince:

Hükümet üyelerinden Ekonomik İşler Bakanı Yusuf Kemal ve Eğitim İşleri Bakanı Dr. Rıza Nur Beyler;

Yüce Afganistan Devletince:

Olağanüstü Büyükelçi Sayın General Mehmet Veli Han; yetkili Temsilci olarak atanmışlardır. Adı geçen yetkili Temsilciler, birbirlerinin yetki belgelerinin düzenli olduğunu görerek, aşağıdaki maddeleri kabul etmişlerdir:

Madde 1. Çok şükür bağımsız bir yaşam sürdüren Türkiye Devleti, içtenlikle ve gönülden bağlar ile bağlı bulunduğu Yüce Afganistan Devletini gerçek anlamıyla bağımsız tanımayı bir görev bilir.

Madde 2. Bağlı Yüksek Taraflar, tüm Doğu uluslarının kurtuluş, bütünüyle her Ulusun istediği herhangi bir rejim ve hükümet biçimi ile kendisini yönetmekte özgür olduğunu açıklar; Buhara ve Heve Devletlerinin bağımsızlığını tanırlar.

Madde 3. Yüce Afganistan Devleti, yüzyıllardan beri İslâmiyete önderlik ve ona üstün görevler yapmış olan, Hilâfet dünyasını elinde tutan Türkiye'nin bu alanda lider olduğunu, bu fırsattan yararlanarak da, açıklar.

Madde 4. Bağlı Taraflardan biri, Doğuyu istilâ, ya da sömürge yapma siyasetini izleyen herhangi bir emperyalist Devlet tarafından ötekine yapılacak saldırıyı bizzat kendine yapılmış sayarak, elindeki araçlar ve olanaklarıyla, onu püskürtmeğı kabul eder.

Madde 5. Bağlı Taraflardan her biri, ötekinin anlaşmazlık içinde bulunduğu üçüncü devletin çıkarlarına uygun, ya da öteki bağlı Tarafın çıkarlarına zararlı herhangi bir devletlerarası andlaşma ve sözleşme yapmamağı ve herhangi bir devletle andlaşma imzalayacağı zaman öteki Tarafa haber vermeğı yükümlenir.

Madde 6. Bağlı Taraflar, arasındaki ekonomik ve ticaret ilişkilerinin ve Konsolosluk işlemlerinin düzenlenmesi için gerekli sözleşmeleri ayrıca yapacaklar ve şimdiden birbirlerinin Başkentlerine Büyükelçi göndereceklerdir.

Madde 7. Bağıtlı Taraflar iki ülke arasında düzenli ve özel postalar kurarak, siyasi durumları ile eğitim, ticaret vb. durumlardan ve her türlü gereksinim ve isteklerinden, karşılıklı ve en ivedi olarak, birbirlerine bilgi vereceklerdir.

Madde 8. Türkiye Afganistan'a kültür alanında yardım etmeği, öğretmen ve subay göndermeği ve bu öğretmenler ve subayların en az beş yıl görevde kalmasını ve bu sürenin sonunda, Afganistan isterse, yeniden eğitimciler göndermeği yükümlenir.

Madde 9. Bu Andlaşma en kısa sürede onaylanacak ve o andan başlayarak yürürlüğe girecektir.

Madde 10. Bu Andlaşma iki örnek olarak Moskova'da düzenlenmiş ve Tarafların tam yetkili Temsilcilerine imza edilip verişilmiştir. Andlaşma Hicri yılın bin üç yüz otuz dokuzunda, Cemaziyelahirin yirmi birinci gününe rastlayan, bin üç yüz otuz yedi yılı Martın birinci salı gününe rastlayan, bin üç yüz otuz yedi yılı Martın birinci salı günü imza edilmiştir.¹⁵⁵

Olağanüstü Büyükelçi Veli Han

Yusuf Kemal
Doktor Rıza Nur

Rıza Nur anılarında bu antlaşmanın metninin olarak kendisi tarafından kaleme alındığını belirtmektedir. Afganlar da bunu Acemceye çevirecek demektedir. Rıza Nur her ne kadar Afganların kendi dili (burada Peştuncayı kastediyor) varsa da hükümet dilleri Acemce (Farsça) demektedir. Farsça-Türkçe tercüman bulunamadığı için muahede birkaç gün sonra Farsçaya çevrilebilmiştir.¹⁵⁶

Türk-Afgan ilişkilerinin asıl olarak Mahmud Tarzi'nin iki ülke arasında kurduğu bağların bir sonucu olarak geliştiğini de belirtmeliyiz. Afganistan'ın kalkınması için gönüllü olan Türk uzmanların ekseriyeti Tarzi'nin kefil olduğu ve teşvik ettiği isimlerdi. Örneğin Afganistan'da açılan ilk modern askeri okulun (Harbiye) müdürlüğünü Mahmud Salim Paşa yapmıştır. 1913'te düzenlenen Eğitim Konferansının dokuz üyesinden üçü Türk'tür. Afganistan'da 1913'te kurulan ilk modern hastanenin de kurucuları Türk hekimlerdir.¹⁵⁷

Türk aydın ve uzmanlarının Afganistan'ın modernleşmesi sürecine katkıları hakkında çok sayıda birinci elden belge vardır. Bunlardan biri Afganistan'a giden ilk Türk

¹⁵⁵ Türkiye Afganistan İttifak Muahedenamesi, Ankara 1339, s.3-5 ; Bayur, a.g.e, s.535-537.

¹⁵⁶ Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 96-97

¹⁵⁷ Özmen, a.g.e, s. 171.

aydınlarından biri olan Mehmet Fazlı'nın hatıratıdır¹⁵⁸. II. Abdülhamid devrinde birçok muhalif gibi Mısır'a yerleşmiş olan ressam Mehmet Fazlı, 1906 yılında Türkiye'den uzman getirmek için uğraşan Mahmud Tarzi'nin daveti üzerine Afganistan'a gitmeye karar vermiştir. Onunla birlikte eczacı Mehmed Efendi, İsviçre'de sürgünde bulunan Ali Fehmi Bey, Ali Servet Bey' de Afganistan'a davet edilmişlerdir. Bu heyette bir de doktor olmasını çok istediklerinden İskenderiye'de bulunan Doktor Saadettin Vedat bey de onlara katılır. Heyetin yol masrafları Habibullah Han'ın kardeşi Nasrullah han tarafından karşılanmıştır¹⁵⁹.

Aslında Tarzi'nin anılarında çok saygı duyduğunu belirttiği Sultan Abdülhamid'in muhaliflerini Afganistan davet etmesi oldukça ilginçtir. Ancak anlaşılan Tarzi, mesleğinde değerli olan kişilerin siyasal durumlarıyla ilgilenmemiştir¹⁶⁰. Mehmet Fazlı'nın anıları Afganistan'ın modernleşmesi için nasıl bir çaba içinde olduğu ve bu çabalarında da henüz ne kadar emekleme evresinde olduğunun ilk elden kanıtıdır. Örneğin modern ulaşım imkanları (demiryolu) bulunmayan ülkede Kandahar'dan Kabil'e gitmek 40 gün sürmektedir. Eğer Hazaracat'taki dağlık "kestirme yol tercih edilirse bu süre 26 güne inmektedir¹⁶¹. Ülkede şose yolda bulunmadığı için yolculuklar asırlar öncesinde olduğu gibi deve kervanlarıyla yapılmaktadır¹⁶².

Yine de M. Fazlı Habibullah Han'ın reform çabalarından saygıyla bahseder. Örneğin Hazara halkının köleleştirilmesinin ve genel olarak köleliğin kaldırılmaya çalışılmasından övgüyle bahsetmektedir. Fazlı ayrıca Habibullah Han tarafından açılan yeni okullardan, yapılan yollardan ateşli silah eğitimi yapan askerlerden mutlulukla söz eder. Yine taş baskı yapan bir matbaanın posta hizmetleri ve bastığı pullardan övgüyle söz etmektedirler. Fazlı ve yanındaki Türk heyet dört-beş bin işçinin çalıştığı iğneden topa kadar üretim yapan demir fabrikasını gezmiş, mitralyöz, sahra topları, tüfekleri, süvari eyerleri, kılıçlar eldivenler düğümlere kadar tekstil ürünlerinin hepsi kendisini üreten bu fabrika ile mensucat fabrikası yapıldığını görünce çok sevinmişlerdir. Resmi törenlerde marş çalan gramofonlar görmeleri Afganistan'ın dış dünyadaki yenilikleri takip ettiği anlamına gelmektedir. M. Fazlı'nın

¹⁵⁸ Mehmet Fazlı, **Afganistan'da Bir Jöntürk, Mısır Sürgününden Afgan Reformuna**, Çeviren: Kenan Karabulut, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007. s. 23-45.

¹⁵⁹ M. Fazlı, **a.g.e.**, s. 3-7.

¹⁶⁰ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁶¹ M. Fazlı, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁶² Osmani, **a.g.e.**, s. 24.

anlarında kendilerinden önce de Afganistan'ın modernleşmesi için bölgeye gönderilmiş Türk subaylarıyla karşılaştıkları görülmektedir. Modern askeri sistemi kurmak için Habibullah Han tarafından kurulmuş olan Harbiye-yi Siraciye okulunda Osmanlı subayı Mahmut Sami Bey'le karşılaşmalarından mutluluk duymuşlardır. Mahmut Tarzi, her zaman Türklerin yanında ve onların tercümanı olarak görev yapıyordu¹⁶³. Habibullah Han'ın Türk heyetine sözleri Afgan modernleşmesine özet gibidir:

“Afganistan, Osmanlı Devleti'nin bir küçük kardeşi yerinde ve doğu siyasetine sağ koludur. Bundan dolayı Afganistan'ın kuvvetlenmesi, Türkiye'nin ağırlığının ve görkeminin artmasının asli sebeplerinden biri olabilir. Bu sebeple her Osmanlının böyle mühim bir maksadın meydana gelmesi için son derece samimi bir his ve alicenaplıkla çalışmaları doğal olup, buna güvenim tamdır. Asırlardan beri gaflet ve tembellik uykusuna dalmış İslâm kavimlerinin acınası durumlarına çok fazla üzülmekteyim. Biz öyle olmayalım. İslâm'ın ve İslam âleminin ilerlemesi, yükselmesi ve hakiki İslâm medeniyetinin yayılması için hiçbir çaba ve gayreti esirgemeyeceğime sizler de emin olunuz. Vatanım İslâm vatanıdır. Hep birlikte çalışalım. Tanrı gayeye âşıktır”¹⁶⁴.

Türk-Afgan ilişkileri Emanullah Han devrinde daha da ilerlemiştir. 1 Mart 1921'de Moskova'da bulunan Türk ve Afgan heyetlerini temsilen Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Rıza Nur ile Muhammed Veli Han arasında imzalanan antlaşma bu konuda atılmış en ileri adımlardan biri olmuştur. Bu antlaşmanın sekizinci maddesi şöyleydi: “Türkiye Afganistan'a kültürel yardımı, muallim ve zabıt göndermeyi ve bu heyeti-i muallimin ve zabitanın lâakal beş sene hizmette olmasını ve müddet-i mezkurenin inkızasında Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir heyet-i muallime göndermeyi taahhüt eder”¹⁶⁵. Bu metin kendisi de zorlu bir kurtuluş savaşı vermesine rağmen TBMM hükümetinin Afganistan'ın modernleşme ve bağımsızlık çabalarına ne kadar önem verdiğini göstermektedir¹⁶⁶.

Afgan elçileri Moskova'dayken İngiltere'ye karşı mücadele hâlinde olan ve Sovyetlerden yardım almak için burada bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcileriyle de bir dostluk ve yardımlaşma antlaşması imzaladılar. Afganistan o dönemde henüz

¹⁶³ M. Fazlı, **a.g.e.**, s. 38-41, 45, 52, 67.

¹⁶⁴ **A.e.**, s. 60.

¹⁶⁵ Bayur, **a.g.e.**, s. 536.

¹⁶⁶ Osmani, **a.g.e.**, s. 31.

meşruluğunu kanıtlamak için uğraşan genç Türkiye'yi tanıyan ilk devletlerden (Müslüman dünyada ilk) biri oldu. İki ülke arasında on maddelik bir yardımlaşma antlaşması imzalandı. Ardından Dünya Savaşı esnasında İngiliz-Arap güçlerine karşı büyük bir direnç gösteren Fahreddin Paşa (1868-1948) Türk tarafını temsilen Kâbil'e büyükelçi olarak atandı¹⁶⁷. Fahreddin Paşa sonradan Türkiye'ye gelen Emanullah Han'a mihmandarlık etmiştir. Atatürk, Fahreddin Paşa'ya Emanullah Han hakkındaki fikrini sorduğunda Fahreddin Paşa: "iyi, fakat tecrübesi az, kendisine de fazla güveniyor gibi görünüyor" cevabını vermiş ve Sakarya muharebesinin nasıl cereyan ettiğini dinlemektense, kendi İstiklal savaşını anlatmayı tercih ettiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'da gülerek "Öyledir... öyle" demiştir. Bu konuşmadan Atatürk'ün Emanullah Han'ın aceleci tavrının farkında olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁸.

Afganistan'a gelen diğer meşhur İngiliz karşıtı Türklerden biri de İttihat Terakki'nin üç önemli liderinden biri olan Cemal Paşa'ydı (1872-1922). Cemal Paşa, Dünya Savaşı'nda Osmanlıların Arap ve Ermeni isyancılara karşı uyguladıkları siyaset nedeniyle İngilizlerin "savaş suçluları" listesinde yer almaktaydı ve İngilizlerle iyi geçinmeye çalışan yeni Osmanlı hükümeti de onun hakkında idam kararı vermişti. Sovyetler yoluyla Afganistan'a ulaşan (1920) Cemal Paşa, Afgan ordusunun modernleştirilmesi projesini yürüttü. Cemal Paşa'nın Afgan ordusunu modernleştirme çalışması İngilizlere karşı sembolik de olsa bir cevap niteliğindedir. Üstelik Cemal Paşa'nın rapor ve mektuplarına bakıldığında, Onun sadece Afganistan'ın modernleştirilmesi için değil, Hint Müslümanlarını ayaklandırma maksadıyla da çalışmalar yürüttüğü anlaşılmaktadır. Cemal Paşa, bu dönemde Afganistan'daki projelerin başarılı olabilmesi için Bolşeviklerle karşı karşıya gelinmemesi taraftarıdır. Bu sebeple mektuplarında Bolşeviklerle giderek arası bozulmakta olan Enver Paşa'yı uyararak Enver Paşa'nın Basmacılara katılmaması gerektiği yönündeki görüşlerini dile getirir. Ancak olayların gidişatını durduramayınca Enver Paşa'nın Basmacılara katılmasıyla, onun en yakın arkadaşı olarak görülen Cemal Paşa'nın da tüm projesi çökmüştür. Enver Paşa'nın taraf değiştirdiği haberi ulaştığında Cemal Paşa Almanya'da Afgan murahhas heyetinin başı olan

¹⁶⁷ Saray, **a.g.e.**, s. 169-181.

¹⁶⁸ Murat Candemir, "Afgan Kralı Emanullah Han'ın Darülfünun'u Ziyareti", **İlmi Araştırmalar**, Sayı 4 1997, s. 94.

Muhammed Veli Han'la birlikte yeni bağımsızlık kazanmış olan Afgan Krallığının tanınması için uğraş vermektedir¹⁶⁹.

Cemal Paşa beraberinde getirdiği subayların da yardımıyla kısa zamanda Afganistan ordusuna modern bir hava vermeyi ve Afgan zabıtlarına modern harp sanatları öğretmeyi başarır. Böylece Emanullah Han'ın da güvenini kazanır. Aslında Han, güney kabilelerini de içine alacak bir ordu oluşturarak Afganistan'ı güçlü İslam ülkeleri arasına katmayı hedefler. Ancak Cemal Paşa'nın ansızın öldürülmesi amaçlarının gerçekleşmesine fırsat vermemiştir¹⁷⁰. Cemal Paşa'yla birlikte gelen Türklerden en önemlilerinden biri de dönemin İstanbul Emniyet Müdürü olan Bedri Bey olmuştur. O, yanında getirdiği kanunnameleri Afganistan'ın şartlarına uyarlayarak uygulamıştır. Bu kanunla cins olarak ödenen toprak vergisi paraya çevrilmiş, orduya ödenen vergi kaldırılmış ve halkın devlete olan eski vergi borçları silinmiştir. Vergi kanunu mükellef sayılan her Afgan vatandaşı için geçerli kılınmıştır¹⁷¹.

Türk devletinin Afganistan'a verdiği önem XX. Asrın ilk yarısında bu ülkeye gönderilen elçilerin değeriyle de anlaşılabilir. TBMM hükümetlerinin Afganistan'a gönderdiği ilk büyükelçi Medine müdafaası kahramanı Fahreddin Paşa (Türkkan) (1868-1948) olmuştur. 1926'ya kadar bu ülkede kalan Fahreddin Paşa, Afganistan'ın bağımsızlığı ve modernleşmesi çabalarına destek olmuştur¹⁷². Diğer bir önemli elçi de Lozan Konferansına da katılan murahhaslardan olan tarihçi Yusuf Hikmet Bayur (1881-1980) idi. Bayur'un elçi olarak atanması Sovyetlerde dahi telaşla karşılanmış, onun etkisini kırmak için Sovyet elçiliği yerine büyükelçilik açılmıştır¹⁷³. Bu etki Emanullah Han sonrasındaki dönemde de sürmüş, Atatürk'ün elçi olarak gönderdiği eğitimci ve edebi kimliğiyle tanınan Memduh Şevket

¹⁶⁹ Saray, **a.g.e.**, s. 180-185.

¹⁷⁰ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 161.

¹⁷¹ **A.e.**, s.162.

¹⁷² Bazı yazarlar Fahreddin Paşa'nın "unutturmak için Afganistan'a gönderildiğini iddia etmektedirler. Yeni Akit yazarı Aydın Ünal bu iddiada bulunmuştur. Bkz: <http://www.enpolitik.com/haber/156788/fahreddin-pasa-nicin-afganistana-gonderildi.html> (Erişim Tarihi:12.02.2019). Bu iddiayı öne sürmek için Türkiye'de o dönem Afganistan'a verilen önem hakkında hiçbir şey bilmemek gerekmektedir. Fahreddin Paşa unutturulmak istenseydi, İngilizlerle o günlerde bağımsızlık mücadelesi vermekte olan bir yeryüzündeki üç bağımsız İslâm ülkesinden biri olan Afganistan'a değil herhangi bir üçüncü ülkeye elçi olarak gönderilebilirdi. Tam aksine Fahreddin Paşa'nın Afganistan'a elçi olarak tayini Anadolu kurtuluş hareketinin İngilizlere iyi tanıdıkları bir asker yoluyla mesaj göndermek istemesiydi. Bu olay Afganistan'ın yanında bulunduğu en güçlü perdeden ilanıydı. Fahredin Paşa'nın elçi olarak tayini hakkındaki bu iddiaların Afganistan-Türk halkı arasındaki büyük dayanışma mazisinin de küçümseyici yanlış bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz.

¹⁷³ <https://t24.com.tr/yazarlar/dogan-akin/ataturku-afganistanda-basimiz-taniriz,1945> (Erişim Tarihi:12.02.2019).

Esendal (1883-) Afganistan’da nerdeyse başdanışman gibi saygı görmekteydi¹⁷⁴. Türkiye’nin güçlü elçilerle Afganistan üzerinde etkisi NATO üyeliği sonrasında giderek azalmıştır.

5. Emanullah Han’ın Türkiye Ziyareti

Afgan Kralı Emanullah, geniş bir Avrupa turunda Türkiye’ye de özel bir yer ayırmıştı. Türkiye’yi yakından tanımak ve inkılapları yerinde görmek istiyordu. Türkiye’de de bu dost kral büyük bir coşku ile karşılanmıştır. 20 Mayıs 1928 tarihli Vakit Gazetesi de Emanullah Han’ın İstanbul’a gelişini şöyle aktarmaktaydı: “*Kardeş Afganistan hükümdarı dün şehrimize geldiler. Ve İstanbul halkı tarafından tezahüratla karşılandılar. Emanullah Han Hazretleri ‘Türkler, siz bizim gözbebeğimizsiniz. Burada kardeş bir milletin içinde bulunduğumdan dolayı çok memnunum. Sizleri hürmet ve muhabbetle selamlıyorum. Afganlılar sizin kardeşlerinizdir. Bütün milletim tarafından sizlere selamlar söylüyorum’ buyurdular*”¹⁷⁵.

Fahrettin Altay Paşa’nın anlattığına göre; gece orduevinde büyük bir ziyafet verildi ve ikramlarda bulunuldu. 18 Mayıs günü Kral ile eşi Kraliçe Süreyya Sivastopol’a geldiler büyük bir merasim yapıldı. Öğleden sonra büyük bir merasim ile uğurlandılar. Savaş gemileriyle otuz sekiz uçak bir müddet onlara refakat ederek Kral’ı geçirdiler. Emanullah Han sadece İstanbul’u değil yeni Türkiye’nin başkenti Ankara’yı da merak ediyordu. Emanullah Han, Ankara’yı ziyaret eden ilk yabancı devlet başkanı olmuştur. Ankara’da halkın coşkusuyla karşılanan Emanullah için Mustafa Kemal şu konuşmayı yapmıştır: “*Bugün kardeş Afgan milletini, asil ve kıymetli şahıslarında temsil eden biraderim hassım Kral Hazretleri’ni ve muhterem Kraliçe Hazretleri’ni hükümet merkezimiz Ankara’da Türk milleti ve devleti namına şahsan selamlamakla bahtiyarım. Afgan milleti ile menşei Orta Asya olan ecdadımız arasındaki münasebetler ve uhuvvet rabitaları pek kadimdir. Tarihin silinmez sahifeleri, o münasebetlerin ebedi hatıraları ile doludur. İşte bugünkü Afgan ve Türk milletleri, sayısız asırların ve büyük kıtaların içine hatıralar ananeler salan büyük milletlerin evlatlarıdır.*”

¹⁷⁴ <http://www.turkyorum.com/turk-afgan-munasebeti-cercevesinde-memduh-sevket-esendal/> (Erişim Tarihi: 12.02.2019).

¹⁷⁵ *Vakit*, 20 Mayıs 1928; *Anadolu*, 20 Mayıs 1928; *Hizmet*, 20 Mayıs 1928, *Milliyet*, 20 Mayıs 1928, İsmail Akbaş, Afgan Kralı Emanullah Han’ın Türkiye Gezisi, *ÇTTAD*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), s.314.

Emanullah Han da bu konuşmayı şu şekilde cevaplandırmıştır:” *Aziz Türkiye toprağına muvasalat ve mümtaz zatınız ve biraderiniz Türk milletiyle vukua gelen mülakat münasebetile duymakta olduğum nihayetsiz kalbi sürurumu zaptedemiyorum. Tabiat dâhil bu iki milletin yeni hayatının tarihini bir zamandan başlatıyor. Yani Afgan milleti şerefli bir hayat istihsal etmek için benim emrim altında müttehid-ül kerime olarak mesai ibrazına başladığı zaman necib Türk milleti dahi bergüzide ve zatınızın rehnümalığıyle hukuk-u meşruasını istirdat için merdane mücahedeye kıyam etmiş idi. Vuku bulan milli mesai hiçbir asırda neticesiz kalmadığı gibi bu iki gayyur milletin mücahedeleri de menfaatle dolu neticeler intac eyledi. Ve bu iki millet mevcudiyetlerini ve yaşamak haklarını medeni dünya muvacehesinde ispata muvaffak oldular Biz iki birader ve refik-i mesaiyiz ve bu iki kardeş milletin mukadderatı atıye sefinesini idare ve memleketlerimizde asr-ı hazır terakkiyatını istihsal için makasid ve vezaif sahibiyiz. Afgan milleti kendine biraderlik noktai nazarından teveccüh eden vazifelerin ifasına istitatu derce müheyyadır*¹⁷⁶.

Emanullah Han’ın Ankara ziyareti o dönem için çok önemliydi. Zira batılı ülkeler Ankara’yı bir türlü yeni Türkiye’nin başkenti olarak kabul etmiyor konsolosluklarını İstanbul dışına çıkarmıyorlardı. Ancak bu ziyaretten sonra ilk olarak İtalyanlar konsolosluklarını Ankara’ya taşımaya başladılar. Afgan Emiri’ İstanbul’a döndükten sonra 29 Mayıs günü Topkapı Müzesi’ni gezmişti. Gezdiği yerlere bakılacak olursa kafasındaki reform programı daha da berraklaşmaktadır. Camileri, müzeleri, Kız Öğretmen Okulu ve Darülfünun’u ziyaret ettikten sonra Sarayburnu Parkı’ndaki Mustafa Kemal’in heykelini dikkatle incelemiştir. Henrich Krippel’in eseri olan bu eser Türkiye’de dikilen ilk Atatürk heykeli idi. Atatürk’ün Türkiye’de yaptığı inkılaplardan etkilenen Emanullah Han, Atatürk’ü çok sevmiş ve onu örnek alınacak bir şahsiyet olarak görmüştür. Yapacağı ıslahatları Atatürk’le istişare etmiş ve onun tavsiyelerini istemiştir. Bu konuda tecrübe sahibi olan Atatürk, kendisine aceleci davranmamasını ve her şeyden önce Afgan ordusunu güçlendirmesini önermiştir. Emanullah Han, düşündüğü ve Atatürk’ün de tavsiye ettiği ıslahatları gerçekleştirmek için Türkiye’nin yardımını talep etmiştir. Onun bu isteği üzerine İkinci Türk-Afgan İttifakı olarak *Türkiye ve Afganistan Arasında Dostluk ve Teşriki Mesai Muahedenamesi* (1928) imzalanmıştır. Bu

¹⁷⁶ Akbaş, a.g.m, s. 314-319.

antlaşmayla Türkiye, bir kez daha Afganistan'ın ordu ve maarif eğitiminde yardımcı olmak amacıyla Afganistan'a ilmî ve askerî uzman göndereceği sözünü vermiştir¹⁷⁷.

Emanullah Han iktidardan devrildikten sonra da üç kez (1930, 1934, 1938) Türkiye'ye geldi ve Atatürk daima ona saygıda bulundu. Sabık Afgan emirinin son ziyareti de Atatürk'ün cenazesi içindi.

¹⁷⁷ Aliye Yılmaz, Emanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2010**, Sayı:21, ss.155-165., s. 167.

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

EMANULLAH HAN DÖNEMİ 1919-1929

1. Emanullah Han Döneminde Getirilen Yenilikler

“Afganistan ve modernleşme” denilince şüphesiz akla gelen ilk kişi Emanullah Han’dır. Seleflerinin attığı adımları daha öteye taşıyarak Afganistan’ı bağımsız ve modern bir ülke olarak dizayn etme projesi tam olarak başarılı olmasa da Emanullah Han, arkasında tarihsel açıdan önemli bir miras bırakmıştır. Emanullah Han, Habibullah Han’ın üçüncü oğlu olarak 1892’de doğdu. Daha serdarlığı döneminde Afganistan’da yenilik isteyen gençler onun etrafında toplanmıştı. Habibullah Han suikast sonucu öldürüldüğünde kardeşi Nasrullah Han kendini Afganistan Emiri ilân etmişti ancak ordu kesinlikle Emanullah Han’dan yanaydı ve onun tahta çıkmasını sağladı. Nasrullah Han, Habibullah Han suikastında parmağı olduğu gerekçesi ile tutuklandı ve iki yıl sonra da hapisanede öldü¹⁷⁸. Emanullah Han, babası zamanında İngilizlere gereğinden fazla yakınlaştığını düşünmekteydi. Onun döneminde Afganistan keskin bir politika değişikliğine giderek İngilizler aleyhindeki güçlerle işbirliğine yöneldi. Açıkçası dönem de buna çok uygundu. Her ne kadar İngiltere Dünya Savaşı’ndan zaferle ayrılmışsa da büyük bir enerji kaybına uğramış durumdaydı. İngiliz sömürgelerinde yoğun bir hareketlilik vardı. Hindistan’da İngiliz karşıtı hareket giderek güçlenmekteydi. Rusya’da devrim olmuş ve iktidarı alan Bolşevikler Müslüman Asya halklarını sömürgeci güçlere karşı kışkırtmaya başlamışlardı. Bu ortamdan yararlanma yoluna giden Emanullah Han, Hindistan’daki anti-İngiliz hareketleri destekledi, Hindistan tarafında kalan Afgan aşiretlerine yaptığı yardımlar sonunda *Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşına* yol açtı (Mayıs 1919)¹⁷⁹. Bu savaş esnasında İngilizler ilk kez Afganistan’da savaş uçakları -ve bazı iddialara göre kimyasal gaz- kullandılar. Kentlerin uçaklarca bombalanması ve Afgan askerleri arasında düzenin sağlanamaması savaşın kısa sürmesine ve her iki tarafın da hemen ateşkes yapmasına yol açtı. Aslında Afgan ordusu geçmişte olduğu gibi bu savaşta da iyi idare edilememiş, komutanlar başlarına buyruk davranarak ordunun disiplinini bozmuşlardı. Afgan ordusunun zaafalarını gören aşiretler de İngilizlere karşı beklenen ayaklanmayı başlatmamışlardı. Öte yandan Afgan tarafının tüm zaaflarına rağmen, Dünya Savaşı’ndan

¹⁷⁸ Gregoryan, a.g.e, s. 42.

¹⁷⁹ Müsbahzada, a.g.e, s. 45-46.

yeni çıkmış olan ve Rusya, Türkiye Hindistan gibi bölgelerde büyük sorunlar yaşayan İngiltere de bu çatışmayı uzatmak niyetinde değildi. Ateşkes sonrasında yapılan beş maddelik Ravalpindi Antlaşması (Haziran 1919) sonucu İngiltere Afgan Emirliğinin “iç ve dış siyasetindeki tam bağımsızlığını” tanımıştır. Emanullah Han da, İngiliz Hindistan’ındaki Afganlarına yardım etmeyi bırakmıştır¹⁸⁰.

2. Sovyetler Rusya ile İlişkiler ve Sovyet Rusya’nın Reformlara Etkisi

XIX. asırda hiç kimse 1920’lerde Ruslar ile Afganlar arasındaki ilişkilerin bu boyuta ulaşacağını tahmin edemezdi. Sürekli olarak Orta Asya/Türkistan hanlıkları aleyhine genişlemekte olan Rusya’nın eninde sonunda Afganistan ile de çatışmaya girmesi kaçınılmaz olarak gözükmekteydi. Türkmen bölgesini ele geçiren Ruslar, Afgan toprağı olan Kuşka’yı da ele geçirmişlerdi (1885).¹⁸¹ Ancak şartlar Ekim Devrimi ardından Afganlarla Ruslar arasında bir yakınlaşma başlamış oldu.

Bolşeviklerin Afganistan’a duydukları ilginin asıl sebebi bu ülkenin Hindistan’da bekledikleri büyük İngiliz karşıtı ayaklanmanın gerçekleştirilmesi için sahip olduğu özel konumdu. Ancak zaman içerisinde Afganistan’da sağlam bir müttefik bulabileceklerini fark ettiler. Bu kişi ülkesini modernleştirme ve merkezi bir yapıya kavuşturma konusunda kararlı olan Emanullah Han (1919-1929)dı. İktidara gelir gelmez 28 Şubat 1919 manifestosuyla Afganistan’ın dış politikada elini kolunu bağlayan Gandamak Antlaşmasını tanımadığını belirtmiş, Afganistan’ın bağımsızlığını tek yanlı olarak ilân etmişti¹⁸². Bunu takip eden zaman zarfında İngilizlere Nisan 1919 sonunda cihat ilan edildi ve böylece Üçüncü Anglo-Afgan Savaşı olarak bilinen çatışma başlamış oldu. İngiltere I. Dünya Savaş’ından yorgun ayrılmıştı ve İrlanda’dan Anadolu’ya kadar çok fazla noktada büyük problemlerle boğuşmaktaydı. Bu sebeple Üçüncü Anglo-Afgan Savaşı olarak bilinen savaşı sürdürmek yerine bir an önce Afganistan’ın isteklerini kabul eden Ravalpindi Antlaşmasını imzalamaya razı oldular (8 Haziran 1919)¹⁸³. Böylece Emanullah Han halkının gözünde bir kahraman olurken; İngilizlere karşı mücadelesiyle de Bolşeviklerin dikkatini çekiyordu. İngilizler Emanullah Han’la

¹⁸⁰ Gregoryan, a.g.e, s. 49.

¹⁸¹ Kubilayhan Erman, **Afganistan’da Sovyet Nüfuzu ve İşgali (Etkiler ve Sonuçları)** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 24.

¹⁸² Amin Saikal, **Modern Afghanistan, A History of Struggle and Survival**, Tauris, New York, 2004, s. 60-61.

¹⁸³ Müsbahzada, a.g.e, s. 49.

çatışmanın uzamasının Afganistan'ın Bolşeviklere daha fazla yakınlaşmasına sebep olacağını farkındaydılar. Bu yakınlaşma Emanullah Han ile Lenin arasında samimi dille yazılan mektuplar kanalıyla daha da ilerlerdi. 7 Nisan 1919'da yazdığı mektupta Emanullah Han, Lenin'e şöyle sesleniyordu: "Saygıdeğer majesteleri benim büyük ve nazik dostum, Büyük Rus devletinin başkanı, Sizle biz yoldaş ve bütün insanlığın dostlarıyız. Siz ve biz İnsanların barışı ve iyiliğini gözetmekle asil ve onurlu bir görev üstlendik ve birlikte dünyadaki ülkelerin ve ulusların özgürlük ve eşitlik ilkesini ilan ettik. İlerleme yolunda çaba sarf eden Afgan halkı adına bağımsız ve özgür Afganistan'ından size dostluk elinin uzanmasından dolayı mutluluk duymaktayım"¹⁸⁴. Lenin'de bu mektuba karşılık olarak 27 Mayıs'ta Emanullah Han'a benzer bir dostluk mektubuyla cevap vermiştir¹⁸⁵.

Afganlar İngilizlere karşı verdikleri mücadelede Bolşeviklerden teknik yardım da istemekteydiler. Eylül 1919'da da Lenin'in emriyle bir Sovyet delegasyonu Afganistan'a giderek yeni rejimi İngilizlere karşı destekleme sözü verdi. Afganistan'da kurulan ilk devamlı elçilik binası da Sovyet delegasyonuna ayrılmıştı. F.A. Rosthstein İran'a gelirken; Z. Surits de Kâbil'e elçi olarak atanmıştı. Surits'e Dışişleri Halk Komiserliği'nden yazılan talimatta Emir'i (Emanullah) reformlar konusunda tavsiyelerde bulunması, bu ülkenin henüz –aydın despotlar çağı olan -XVIII. Asır aydınlanmasının koşullarında yaşadığı, Emir'in modernleşme yolunda attığı her adımın desteklenmesi; ancak Komünizm propagandası yapılmasından da kaçınılması istenmekteydi¹⁸⁶.

Şubat 1921'de Afgan-Sovyet dostluk antlaşmaları imzalandı. Antlaşmaya göre her iki taraf da yekdiğerine karşı gelecek saldırılara karşı müttefikine yardım edecekti. Antlaşma sonucu Sovyetler Birliği, Herat, Mezar-ı Şerif, Meymene, Kandahar, Celâlâbad gibi kentlerde temsilcilikler açma hakkı kazandı. Buna mukabil Afganlar da St. Petersburg, Kazan, Semerkand, Merv gibi şehirlerde konsolosluk açma yetkisi elde ettiler. Yurtdışında konsolosluklar açılmaya başlanması Afgan diplomasisi açısından önemli bir yenilikti. Sovyetler antlaşma sonucunda Afganistan'a yıllık 1 milyon ruble yardım yapmayı Kandahar-

¹⁸⁴ Saikal, **a.g.e.**, s. 266

¹⁸⁵ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁸⁶ Qudratullah Hadad, **Tarikh-i milli-i Afghan**, Safi Peştunca araştırma ve geliştirme merkezi Yayınları, Kabil, 2004. s. 43.

Kâbil arasına telgraf hattı çekmeyi, Afganistan'a çeşitli alanlarda teknik uzman göndermeyi kabul etmişti¹⁸⁷.

Dostluk antlaşması sadece Afganistan'la ilgili değildi. Antlaşmanın 9. Maddesi ileride Sovyetlerin Pakistan'a karşı koz olarak kullanmaya çalıştığı Beluciler hakkındaydı ve Beluci halkının kendi geleceğini tayin etme hakkından söz etmekteydi. Pratikte bu madde, o dönemde büyük bölümü Koloni Hindistan'ında yaşayan Belucilerin bölgesini Afganistan'ın bir parçası olarak gören Afgan siyasetçilere verilen önemli bir destekti. Bu tehdit İngilizlerin karşı atağına sebep oldu ve Bolşeviklerin giderek Hindistan'da da etkin olmaya başlamalarını engellemek için İngilizler de Eylül 1921'de Afganistan'la bir dostluk antlaşması imzaladılar. İngiliz bakanlarından C. Humphrys Mart 1922'de Kâbil'e gelerek Emanullah Han'ı Bolşeviklerin "yayılmacı hedefleri" konusunda uyardı. Gerçekten de gelişmeler İngilizleri haklı çıkaracak gibi görünmekteydi. Sovyet-Afgan dostluk antlaşmasında Hive ve Buhara hanlıklarının da bağımsızlığını tanımalarına (madde 8) rağmen Bolşevikler İç Savaş'tan zaferle çıktıktan sonra Hanlıklara karşı izledikleri siyaseti değiştirmeye karar vermişlerdi¹⁸⁸.

Türkistan hanlıklarının Kızıl Ordu tarafından ortadan kaldırılması, mucizevi hızla ilerlemekte olan Sovyet-Afgan ilişkilerinde ilk büyük krizi yaratmış oldu. Hanlıkların ortadan kaldırılması esnasında basmacı isyancılar Afganistan'dan bekledikleri yardımı göremediler. 1921 yılında 80.000, Türkistanlı, Bolşeviklerden kaçarak Afganistan'a sığındılar¹⁸⁹. K. Abdullayev'in bir çalışmasına göre 1926 yılına kadar toplam 479 bin Özbek, Türkmen, Kırgız, Tacik vb. Sovyet sınırını aşarak Afganistan'a sığınmıştır¹⁹⁰. Bu olay Emanullah Han'ın Müslüman dünyadaki prestijini büyük ölçüde sarstı. Emanullah Han Sovyetlerin, basmacı isyanına yardımcı olmaması ve bu sorunda tarafsız kalması tavsiyesine uyararak Afgan halkında büyük bir düş kırıklığı oluşmasına sebep oldu. Gerçi Emanullah Han sığınmacıları kabul ederek durumu kurtarmaya çalışmaktaydı. Hatta Basmacı liderlerini ve devrik Buhara Emiri Alim Han'a aylık 16.500 rupilik bir maaş bağlayarak Kâbil'de ona bir köşk tahsis

¹⁸⁷ Wahab, a.g.e, s. 108.

¹⁸⁸ Saikal, a.g.e, s. 678.

¹⁸⁹ A.e, s. 71.

¹⁹⁰ Kamoluddin Abdullaev, "Central Asian Emigres in Afghanistan First Wave 1920-1931", **Central Asia Monitor** No 5,1994 s. 18.

ederek gönlünü almaya çalışmıştı. Elbette onun bu misafirperverliği, Buhara Emirinin siyaset dışı kalması şartına da bağlıydı¹⁹¹.

Emanullah Han İngiliz baskısı nedeniyle Sovyet Rusya ile arasını bozmamak zorundaydı. Aslında Emir bu sıkışmışlıktan kurtulmak için Almanya, Fransa ve ABD ile yakın ilişkiler kurmak için çaba sarf etmekteydi. Ancak Almanya bu dönemde kendini toparlamakla meşguldü. Fransızların etkisi arkeolojik, kültürel faaliyetler sınırlı kalırken Amerikalılar Afganistan'la hiç ilgilenmediler. Bu durumda Emanullah Han'ın elinde İngiliz gücünü dengeleyebilecek yegâne güç olarak yine Sovyet Rusya kalmaktaydı. Nitekim Orta Asya'da çatışmalar devam ederken Sovyet uzmanlar Kabil ile Kandahar arasına telgraf hattı çektiler, bazı imalathaneler ve küçük ölçekli fabrikalar kurdular. Alman yapımı 6 uçak ile kendi gönderdikleri 5 uçaktan oluşan Afgan hava kuvvetlerinin ilk çekirdeğini oluşturdu ve Afgan pilotları eğitmeye başladılar¹⁹². Bu yardımları alabilecek başka bir alternatif olmadığından da Emanullah Han Orta Asya'da yaşananları sineye çekmek zorunda kaldı. Öte yandan Basmacı isyanı ve sonuçları Afgan halkında ve elbette göçmenlerin torunlarında- anti-Sovyet duyguları beslemiş oldu¹⁹³.

Karşılıklı dengeleri korumaya dönük tüm girişimlere rağmen 1926'da Sovyet birlikleri ile Afgan ordusu karşı karşıya geldiler. Bunun sebebi Ceyhun (Amu Derya) nehri çevresindeki basmacıların Afganistan sınırlarını Sovyet Türkistan'ında verdikleri gerilla savaşı için kullanmalarıydı. Afganistan'ın İbrahim Lakay gibi Basmacı liderleri saklamakla suçlamaktaydı Sonunda Sovyet askerleri Ceyhun Nehri üzerinde yer alan ve bazı küçük ama stratejik adaları işgal ettiler. Ancak çatışma fazla büyümeden Sovyet askerleri geri çekildi ve 1926 Protokolü ile Afganistan basmacıları engelleme sözü verdi¹⁹⁴. Bu zaten zor durumda kalan basmacıların hareketinin kesin olarak yenilmesiyle son buldu. Öte yandan Basmacılık meselesi zihinlerde yerini korumaya devam etti. 1979'da Kızıl Ordu Afganistan'a girdiğinde Mücahitlerden halen Basmacılar olarak söz edilmekteydi ve Mücahitlerin Sovyet sınırlarını tehdit etmesi bu müdahalenin meşrulaşması için kullanılan argümanlardan biriydi¹⁹⁵.

¹⁹¹ Saikal, **a.g.e**, s. 269.

¹⁹² A.e, s. 70.

¹⁹³ Müsbahzada, **a.g.e**, s. 50.

¹⁹⁴ Saikal, **a.g.e**, s. 70-71.

¹⁹⁵ Gregoryan, **a.g.e**, s. 50.

3. Fransa İle İlişkiler

XIX. Asır boyunca salt İngiliz-Rus tesiri altında kalan ülkenin daha dengeli bir dış politikaya yönelmesini isteyen Emanullah Han üçüncü ve uzak bir güç olan Fransa'ya yöneldi. Fransa'ya bir elçilik heyeti gönderilerek konsolosluk kuruldu. Fransa ile yapılan antlaşmalar sonucunda bu ülkenin bilim insanlarına Afganistan'da tarihi ve arkeolojik bölgelerde araştırma yapma hakkı tanındı ve bir dizi Fransız bilim insanı Afganistan'ın büyük tarihsel mirasını ortaya çıkarmaya yöneldiler (1922). Bu çalışmalar sonucunda Afganistan'ın büyük mirası gözler önüne serilecekti. Ayrıca Fransızca eğitim veren bir okul (İstiklâl Lisesi) kuruldu. Böylece daha önce amatör define avcıları ve asıl amaçları casusluk olan birtakım maceracıların ve seyyahların tekelinde kalmış olan Afganistan tarihi araştırmaları, devletin desteği ile bilimsel kurullara havale ediliyordu¹⁹⁶.

Afganistan'a ulaşan Fransız bilim insanlarının bu ülkenin tarihine en büyük katkısı arkeoloji alanında oldu. 1920'lerden İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme kadar Afganistan'da arkeoloji çalışmaları nerdeyse tek bir kuruluşun *Afganistan Fransız Arkeoloji Delegasyonu* (DAFA) tekelinde kaldı. DAFA, Hadda, Ay Hanum, Bagram (Kapisa), Sorkh Kotal gibi önemli arkeolojik yerleşimleri kazdı. Fransız arkeologlar, yabancıların hoş karşılanmadığı kırsal bölgelerde kimi zaman baskı gördüler. Kazı alanları kimi tutucu çevrelerin saldırısına uğradı, çıkarılan heykellerin Mollalar tarafından tahrik edilen köylülerce parçalandığı olaylar yaşandı. Ancak genel olarak Fransız Arkeologlar ülkelerinin tarihini ortaya çıkarılmasından memnuluk duyan Afgan halkı ve idaresinin de desteği sayesinde rahatlıkla çalışabildiler¹⁹⁷. Hatta Afgan Emirliği ile yapılan antlaşma sonucu, çıkarılan eserlerin yarısını Fransa'ya götürebilecek kadar "rahat oldukları" da söylenebilir. Arkeoloji etiğine uymayan bu antlaşma sonucu Fransa'da Guimet Müze'sinde zengin bir Afganistan buluntuları koleksiyonu oluştu. Öte yandan Fransa'ya götürülen örneklerin sonraki yıllarda Afganistan'da arkeolojik eserlerin uğradığı büyük tahribattan bu sayede kurtulabildiklerini itiraf etmek gereklidir¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Gregoryan, a.g.e, s. 56.

¹⁹⁷ Gorshenina – Rapin, *Arkeologlar Orta Asya'da*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006. s. 18.

¹⁹⁸ Müsbahzada, a.g.e, s. 52.

4. 1923 Anayasası (Nizamname-i Esasi-yi Devleti Aliye-yi Afganistan)

Sovyetler Birliği'yle yaşanan sorunlara rağmen Emanullah Han modernizasyon projelerine hızlı biçimde devam etti. Bunlar ilk olarak ülkede monarşiyi bir çeşit meşrutiyete dönüştürme çabasıyla yapılan adımlardı. 1924'te ilk olarak ülkede bir bakanlar kurulu oluşturuldu. Kanunların yapılması için Osmanlıdaki Encümen-i Dâniş'i anımsatan bir şura (Mahfel-e Kanun) meydana getirildi. Anayasa hazırlığı için bir kurul (Şura-yı Milli) oluşturuldu¹⁹⁹. Bu kurul tarafından Afganistan'ın ilk anayasası 1923'te tamamlandı. Bu güne kadar Peştunveli adı verilen örf yasaları ile İslâm şeriatı dışında bir kanun derlemesi tanınamış olan bir ülkede Anayasa oldukça yeni ve yabancı bir olguydu²⁰⁰.

Nisan 1923'te Afganistan tarihinin ilk anayasası ilân edildi. Anayasa (Ekber dönemini hariç tutarsak²⁰¹) Afgan tarihinde ilk kez Müslümanları ve gayr-i Müslimlerle eşit olarak kabul ediyordu²⁰². Afganistan'ın bu ilk anayasasında kadınlara yeni haklar tanınıyor, zorla çalıştırma ve kölelik yasaklanıyor,²⁰³ cinayetlerin kan parasıyla aklanması gibi geleneksel usuller terk ediliyordu. Kişinin hane ve özel mülküne dokunulmazdı ve bunlar koruma altındaydı²⁰⁴. En radikal adımlar eğitim alanında atıldı²⁰⁵.

¹⁹⁹ Saikal, a.g.e, s. 73-74.

²⁰⁰ Gregoryan, a.g.e, s. 55.

²⁰¹ Ekber Şah Reformları için bkz: U. Töre Sivrioğlu-Muzaffer Ercan Yılmaz, Tarihsel Bir Vaka Çalışması, Siyasal Çoğulculuk Bakımından Ekber Şah'ın Yönetim Anlayışı, **Akademik Bakış Dergisi**, 2015, Sayı 51, s. 508-519.

²⁰² 1923 Anayasası 2. Madde: Afganistan'ın dini İslam'dır, resmi mezhebi Hanefi'dir. Diğer dinlere inananlar; Hindular ve Yahudiler Afganistan kurallarına ve geleneklerine uymaları ve "taşkınlık yapmamaları" şartıyla devletin koruması altındadırlar. (Şii mezhebi ile ilgili herhangi bir kelime veya hüküm Nizamnamede yoktur. Bu tarihlerde Afganistan nüfusunun yaklaşık yüzde 25-30'ü Caferi ve İsmaili Şiilerden oluştuğu tahmin edilmektedir.).

²⁰³ 1923 Anayasası 22. Madde: Angarya kesinlikle yasaktır. Harp zamanı istisnai durum teşkil etmektedir. (Afganistan'da angarya hep vardır kanunlar bu durumun önüne geçememiştir. Kırsal kesimlerde veya devletin zayıf kaldığı bölgelerde aşiret ve kabile liderleri halkı zorla çalıştırmaktaydılar.).

²⁰⁴ 1923 Anayasası 20.Madde: Kişinin hane ve özel mülkü dokunulmaz ve korunaklıdır. Kanun hükmü olmadan hiç kimsenin mülküne devlet tarafından cebren ve resen girilemez. (Daha önceleri arama adı altında sürekli insanların evi aranıyor ve yağma ediliyordu)

²⁰⁵ 1923 Anayasası 68.Madde: Her Afganistan vatandaşının ilkökul eğitimi alması mecburidir. (Bu madde ile herkesin ilkökul seviyesine kadar okuması zorunlu olmaktadır yani kızların da, işte bu duruma gericiler ve mollalar tepki gösterdiler.).

Afganistan tarihinin ilk anayasası niteliğinde olan Nizamname 7 bölüm ve 73 madden oluşmaktadır. Aynı zamanda, bu Anayasa insan hakları ve hukukun üstünlüğü yolunda atılan ilk adımdır. Kısacası temel hak ve hürriyetler ile ilgili bazı maddeler²⁰⁶:

- Afganistan'da yaşayan tüm ahali hükümet nezdinde eşittir. Kabil şehrinin ahalişi diğer şehirler ve köylerin ahalisinden üstün değildir.²⁰⁷ (3. Madde)
- Afganistan'da yaşayan herkes dini ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Afganistan vatandaşıdır.²⁰⁸ (8. Madde)
- Kişi hürriyeti her türlü saldırı ve müdahaleye karşı koruma altındadır. + Hiç kimse şeri hüküm ve yasaların öngörmediği şekilde tutuklanamaz ve mücazat edilemez. + Afganistan'da alıkoyma küllen yasaktır, kadın veya erkek hiç kimse istihdam gerekçesiyle alı konulamaz²⁰⁹. (10. Madde)
- Afganistan vatandaşları, ticaret, sanayi ve ziraat ile ilgili alanlarda şirketler kurabilirler. (12. Madde)
- Afganistan vatandaşları, bireysel ve toplu halde dilekçe verebilirler, şeriat ve devlet yasalarına aykırı hareket eden memurları yetkili mercilere şikâyet edebilirler²¹⁰. (13. Madde)
- Afganistan Vatandaşları, Şeriat ve devlet yasaları önünde eşit hak ve hükümlülöklere sahiptirler. (16. Madde)
- Devlet ihtiyaç duyarsa ehliyet ve kabiliyet sahibi her Afganistan vatandaşını istihdam edebilir²¹¹. (17. Madde)
- Afganistan'da, kişinin tasarrufundaki özel mal ve mülk koruma altındadır. Kamu yararına uygun görölen herhangi bir mülk, kıymeti tespit edildikten sonra kamulaştırılabilir²¹². (19. Madde)

²⁰⁶ Afganistan'da ilk anayasa özelliğini taşıyan nizamname, yedi bölüm ve yetmiş üç maddeden oluşmaktadır.

²⁰⁷ Kabil ahalişi Emanullah Han öncesi başkentli olmanın avantajlarını kullandıkları için hep üstün ahali durumundaydılar. Nizamname bu durumu ortadan kaldırmıştır.

²⁰⁸ Ulus devlet oluşturma çabalarının yoğun olduğu bir dönemdir.

²⁰⁹ Afganistan'da istihdam için alıkoyma güçlüler tarafından olağan bir durumdu, Nizamname alıkoymayı yasaklamıştır, alıkoymayı yasaklamakla aşiret liderleri, dere beyler ve benzeri güçlü kişilere meydan okumaktaydı. Ayrıca ilk defa kadın ile erkek ismi yan yana zikredilmiştir.

²¹⁰ Afganistan tarihinin önemli gelişmelerinden biri de memurları şikâyet edebilmektir.

²¹¹ Bu madde devlet memurlarını bölge ve etnisiteye göre değil ehliyet ve kabiliyete göre seçer demekle kayırmaların önüne geçmek istemişse de realiteye değişiklik olmamıştır.

²¹² Bu tarihten önce devletin uygun gördüğü yerleri kendi tasarrufuna hiçbir şey ödemededen alabilirdi.

- Kişinin hane ve özel mülkü dokunulmaz ve korunaklıdır. Kanun hükmü olmadan hiç kimsenin mülküne devlet tarafından cebren ve resen girilemez²¹³. (20. Madde)
- Angarya kesinlikle yasaktır. Harp zamanı istisnai durum teşkil etmektedir²¹⁴.(22. Madde)
- İşkence ve diğer türlü eziyetler yasaktır. Şeriat hükümleri ve devlet yasalarının buyrukları dışında kimseye ceza verilemez²¹⁵. (24. Madde)
- Hiç kimse adli mahkemeler dışında özel mahkemeler teşkil edemez²¹⁶. (55. Madde)

Her Afganistan vatandaşının ilkokul eğitimi alması zorunludur²¹⁷. (68. Madde)

Anayasa haricinde kimlik ve pasaport edinme nizamnamesi, devlet emlakini satış nizamnamesi, genel ceza nizamnamesi, matbuat nizamnamesi, umumî bütçe nizamnamesi, askerî içişleri hizmeti nizamnamesi önemli kanunlar da yapıldı²¹⁸. Anayasanın hazırlanmasında Türk uzmanlarında katkısı olmuştur²¹⁹.

Anayasal reformları, vergi ve maliye sisteminin düzenlenmesi takip etti. Kamu hazinesi (beytül mal) ile Emir'in kendi kişisel hazinesi aynül mal) arasında bir ayırım yapıldı²²⁰.

4.1. Eğitim ve Dil Alanında Reformlar

Afganistan'da maarif sahasını genişleten Emanullah Han, eğitimi sadece merkezde bulunmaktan çıkarmış, diğer illere taşıyarak bütün halkın yararlanmasını sağlamıştır²²¹. Bu amaçla değişik illerde birçok okul açtırmıştır. Dünya görüşü geniş bir insan olan kral, gelişmiş ülkelerle kültürel bağlar kurmuş ve Afganların eğitim görmesinde yardımcı olmaları için

²¹³ Arama adı altında sürekli insanların evi aranıyor ve yağma ediliyordu

²¹⁴ Afganistan'da angarya hep vardır kanunlar bu durumun önüne geçememiştir. Kırsal kesimlerde veya devletin zayıf kaldığı bölgelerde aşiret ve kabile liderleri halkı zorla çalıştırmaktaydılar.

²¹⁵ Sahra mahkemelerinin önüne geçmek için koyulmuş bir maddedir. Dere beyleri veya aşiret liderlerinin oluşturduğu mahkemelere sahra mahkemesi diyebiliriz.

²¹⁶ Adli mahkemelerden kasıt devlet mahkemeleri özel mahkemelerden kasıt ise sahra mahkemeleridir.

²¹⁷ Bu madde ile herkesin ilkokul seviyesine kadar okuması zorunlu olmaktadır yani kızların da, işte bu duruma gerici tepki gösterdiler.

²¹⁸ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 158.

²¹⁹ Saikal, **a.g.e.**, s. 78.

²²⁰ A.e, s. 74.

²²¹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 160.

yurtdışından eğitimcileri davet etmiştir. Kızlar için ortaöğretim kurumlarının açılması 1921 yılında gerçekleştirilmiştir. Emir Emanullah Han'ın eşi Melike Süreyya ve annesi kendi şahsî servetlerinden kızlar için İsmet Lisesi'ni açtırmışlardır. Bu lise 1330 (1951) yılında “Melaleyy Lisesi” adını almıştır. Bütün Afgan kızlarına parasız hizmet veren *Melaleyy Lisesi* Afganistan'ın ilk kız lisesi olma özelliği taşımaktadır. Modern ve disiplinli bir eğitimin ön görüldüğü bu dönemde Afganistan tarihinde ilk kez 1922 yılında Maarif Bakanlığı kurulmuş ve Serdar Muhammed Süleyman ilk Maarif Bakanı olarak atanmıştır. Okul sisteminde de değişiklik yapılarak iptidaiye (ilkokul) beş yıl, ortaokul dört yıl ve lise üç yıla çıkartılmış ve ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. Devlet modern okullardaki değişimleri geleneksel (medrese, cami ve evlerde verilen) eğitimlerde de görmek istemiştir. Her şeyden önemlisi geleneksel ve gayri resmî eğitim ile resmî ve modern eğitim arasında bir bağ kurabilmek için modern eğitimde faydalanılan kitaplardan bir kısmı sözü geçen eğitim müesseselerine dağıtılmıştır. Böylece medrese ve camilerin yanı sıra daha çok kız çocuklarının gayri resmî olarak eğitim gördükleri ev okulları da disiplin altına alınmaya çalışılmıştır. Bu sahalarda eğitim gören öğrencilere ve velilerine, teşvik için devlet tarafından madalyalar ve hediyeler verilmiştir. Ülke çapında açılan 322 ilkokulun yanında, birçok rüştiye, meslek okulu, Herat Daru-l Muallimi, Habibiye Lisesi (yeniden düzenlenmiş), Aman ve Amaniye liseleri tesis edilmiştir. Emanullah Han kızların eğitimi konusuyla da yakından ilgilenmiştir²²².

Bu okulların temellerinin atılmasına Türkiye'deki Üniversitenin incelenmesi de etkili olmuştur. 1928 yılında Emanullah Han Türkiye'ye geldiğinde başkent Ankara yerine İstanbul'a da gitmiştir. Bunun en önemli sebebi İstanbul'da o dönem tek Türk üniversitesi olan İstanbul Darülfünunu incelemişti. Bu ziyareti esansında Emanullah Han: “Afgan çocuklarına vekaleten sizinle ittihad-ı samimiyet akd ederim. Siz Afganlıları küçük birader biliniz, onlar sizi büyük birader bilsinler. Benim en büyük gayem çocuklarımızı size göndermek ve burada okutturmak ve sizden muallim istemektir”²²³. Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye'yi kendi ülkesine model olarak gördüğü, Afganistan'ın geleceğinin teminatı olan çocuklarını Türkiye'de eğitmek istemesinden de anlaşılmaktadır. Bununla da yetinmeyerek, ülkesinde eğitimde görev vermek üzere öğretmenler istediğini belirtmiştir. Kız

²²² A.e, s. 161-162.

²²³ Candemir, a.g.m, s. 94-96.

Muallim Mektebi'ne ve Darülfünun 'a yaptığı bu ziyaretlerle de bu eğitim kurumlarını yakından görmek ve bilgi sahibi olmak istediği muhakkaktır²²⁴.

Emanullah Hanın reformlarına genel olarak bakıldığında en radikal adımlar eğitim alanında atıldı. Fransızca dışında Almanca ve İngilizce eğitim veren okullar açılırken; okullarda karma eğitime geçildi. Yeni okulların hocaları Avrupa'dan ve Hindistan'dan getirilmişti. Bu hareket mollalar tarafından "çocukların kâfirlere emanet edilmesi olarak yorumlanacaktı. Tepkilere rağmen Kraliçe Süreyya, kız çocuklarının okutulması için kız okulları açılmasını teşvik etti ve Afganistan'da kadınlara dönük yayın yapan ilk dergi olan *İrşad-ı-Nisvan*'ın çıkarılmasını sağladı²²⁵.

Çok sayıda ilkokul açılması ve özellikle kızların bu ilkokullarına gitmesi Emanullah Han'ın eşi Kraliçe Süreyya'nın çabaları ile gerçekleşmişti. Yurt dışınsa kız öğrenci gönderilmesi bir başka yenilikti²²⁶. 1929'da Fransa, Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği'ne toplam 300 öğrenci gönderilmişti. Yaşları 6 ile 11 arasında olan her cinsiyetten çocuğun ilkokul okuması zorunlu hale getirildi. 1927 gibi geç bir tarihte tüm reform çabalarına karşı ilkokullarda sadece 51 öğrenci vardı. Ortaokulda ise 3000 öğrenci bulunmaktaydı²²⁷. Çocukların ağır işlerde çalıştırılmasını engelleyen yasalar çıkarıldı²²⁸.

Yıllardır Afganistan'ın önemli problemi sayılan dil sorunu, dil islahatıyla çözülmeye çalışılmıştır. 19 Nisan 1923 yılında nizamname çıkartmak amacıyla oluşturulan Loye Cirge'de Emir Emanullah Han, Peştunca'nın Afganistan'ın resmî dili olması gerektiğini açıklamıştır. Emir, daha sonra bu dilin kullanılmasını yaygınlaştırmak amacıyla *Merekeyi Peştu* adında bir dernek oluşturmuştur. Ancak çok farklı dillerin konuşulduğu Afganistan'da Peştunca genel kabul görmemiştir²²⁹.

²²⁴ A.e, s. 97.

²²⁵ Töre Sivrioğlu-Ahmad Jawid Türkoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi**, Kalkedon, İstanbul, 2017, s. 223

²²⁶ Saikal, a.g.e, s. 75.

²²⁷ A.e, s. 272-273.

²²⁸ A.e, s. 76.

²²⁹ Yılmaz, a.g.m, s. 161.

4.2. Kadın-Çocuk Hakları

Kadın-erkek eşitliği meselesi Emanullah Han'ın özellikle ilgilendiği başka bir konuydu. Çok eşlilik yasaklanmadıysa da bu tek eşlilik özendirilmeye çalışıldı. Emanullah Han'ın kendisi de hayatı boyunca eşi Süreyya dışında bir kadınla evlenmemiştir²³⁰. Bu dönemde tek eşliliğin İslâm'ın asıl hedefi olduğu vurgulandı. Kızlara erkek kardeşleriyle eşit miras alma hakkı tanındı²³¹. Emanullah Han, Afgan kadınlarının geleneksel giysisi *çadur*²³², un –sadece- Kâbil'de giyilmesini yasaklamıştır. Yurt dışına ilk kez kız öğrenciler gönderilmiş ve bunlara batılı okul formaları giydirilmiştir. Çok kadınla ve çocuk yaştaki kızlarla evliliği engellemeye çalışılmıştır. Bütün bunlar Afganistan'da mollalar arasında homurdanmalara yol açmıştır. Emanullah Han'ın “Hıristiyan olduğu, şarap içip domuz eti yemeye başladığı söylentileri halk arasında yayılmaya başlanır²³³. Muhalefetin başını İngilizlerin koruması altında Hindistan'da bulunan Şor Bazaarlı Hazret Sâhib adlı ünlü din âlimi çekmektedir²³⁴. Mollaların desteğiyle 1924'te bir ayaklanma yaşandıysa da kısa sürede bastırılmıştır²³⁵.

4.3. Toprak Reformu

Toprak reformu girişimleri de dönemin önemli adımlar arasında sayılmalıdır. Emanullah Han iktidara geldiğinde Afganistan'da toprak asırlardır olduğu üzere geleneksel olarak dört kısma ayrılmaktaydı. Devlete ait divani veya sultani de denilen miri toprak, vakıflara ait topraklar, aşiretlere ait komünal (şamilat) işletilen araziler ve şahsi (mülk) topraklar. Toprakların genel dağılımı özel mülkün aleyhineydi. İşletilebilen toprakların sadece %20'si şahsi mülk araziydi. Köylülerin büyük kısmı ise topraksızdı. Emanullah Han topraksız köylülere miri araziden çok ucuza arazi satarak onların toprak sahibi olması için gayret etti. Şahsi arazilerde modern tarım yapılması için planlamalar yapıldı²³⁶.

²³⁰ A.e, s. 163.

²³¹ Saikal, a.g.e, s. 77.

²³² Çadur Afganistan bölgesinde kadınların giydikleri İslami kıyafettir. Burka olarak da adlandırılmaktadır.

²³³ Sivrioğlu-Türkoğlu, a.g.e, s. 228-229.

²³⁴ Asta Olesen, *Islam and Politics in Afghanistan*, Routledge, New York-London, 1996, s. 162

²³⁵ Sivrioğlu-Türkoğlu, a.g.e, s. 229.

²³⁶ Saikal, a.g.e, s. 79.

Devlet arazilerinin çok ucuz fiyatlara yoksul köylülere satılmasıyla²³⁷ yeni bir toprak sahibi sınıf oluşmaya başlamıştı. Emanullah Han bu sayede aşiret yapısını da zayıflatmayı tasarlamaktaydı. Ülkede kabile gücünün azalıp merkezi iktidarın kurulması için bu atılması gereken bir adımdı. Ancak bazı kabile önderleri bu durumdan doğal olarak rahatsız olmuşlardır²³⁸.

4.4. İmalat-Sanayi-Bayındırlık Faaliyetleri

Bu alanda planlı bir ıslahat ele alınmasa da idarî değişimler ve halkın yaşantısındaki anlayış farkı, Afganistan ekonomisini doğrudan doğruya etkilemiştir. Bu anlamda ondalık temele dayalı yeni sikke sistemi (dönem sonlarında yeni kâğıt para), hesap işlerinin rakamdan cetvele geçirilmesi ve en önemlisi de devlet bütçe planlaması yapılması, ticari ve ekonomik alanda yapılan yatırımlar olmuştur. Ticarî alanı genişletmek için Kabil-Torham, Kabil-Kandahar, Kandahar-Çemen ve Hint sınırlarına kadar yollar düzenlenmiş ve yük taşıyan ticarî araçların kullanımı için müsait hâle getirilmiştir²³⁹. Öte yandan kuzey bölgesini merkeze bağlamak üzere Saleng yolu yapımı düşünülmüştür. Ancak bu projeler maddî ve teknik yetersizliklerden dolayı hayata geçirilememiştir. Yine Şah'ın düşündüğü Kabil- Kandahar ve Herat tren yolunun yapımı da ciddiyetten ve uygulanabilirlikten uzaktı. Her ne kadar bu projeye Fransa, Almanya gibi devletlerin sanayi erbabı ilgi gösterip konuyu yerinde incelemek üzere ekip göndermiş olsa da bir sonuç alınamamıştır. Afganistan'dan ziyade Britanya'nın çıkarına olan bu proje gerçekleştirilemeyince yerine Kabil'le büyük şehirler arası telefon hattı çekilmiş ve böylece uluslararası büyük merkezlerle telgraf hattı bağlantısı kurulmuştur²⁴⁰.

Sanayi alanında Emanullah Han, selefinin bir adım önüne geçerek savaş teçhizatı, devlet ve saray ihtiyaçlarının yanında kibrit, şeker, kumaş vs. gibi halkın ihtiyaçlarını karşılayacak malzeme üretimini de gündeme getirmiştir. Bunun için devlet, Almanya gibi sanayi ülkelerinden bazı makineler satın almıştır. Ancak bu fabrikalardan çoğu ekonomik bir planlama yapılmadan kurulan fabrikalar olduğu için Afgan devletine zarardan başka bir şey

²³⁷ Bir cerib (0.45 hektar) sulanabilir toprak sadece 10 Afganiye satılmaktaydı. Bu dönemde aynı ölçekteki toprakların yıllık vergisi 4 ilâ 20 Afganiydi. Saikal, **a.g.e**, s.271. yani yıllık ortalama vergi karşılığında 1 cerib toprak sayın alınabiliyordu.

²³⁸ Gregoryan, **a.g.e**, s. 65.

²³⁹ **A.e**, s. 75.

²⁴⁰ Yılmaz, **a.g.m**, s. 158-159.

getirmemiştir²⁴¹. Bunların yanı sıra halk yerli malzeme kullanımına teşvik edilmiştir. Kral Emanullah Han bu fabrikalarda üretilen yerli kumaş kullanımında özendirici olmak adına kıyafetlerini ülke içinde üretilen kumaştan yaptırmış ve yanındakilere de bunu önermiştir. Bu dönemde ilk defa Afganistan ve Avrupa ülkeleri arasında (İngiltere, Almanya) ticarî ilişkiler başlamıştır. Bu alışveriş o gün için küçük hacimde olsa da, ülke ticaretini Hindistan ve Rusya tekelinden kurtardığı için büyük bir ehemmiyet taşıyordu. Ülkenin önemli gelir kaynağını el sanatları oluşturuyordu. Emanullah Han zamanında Afgan tüccarları mallarını doğrudan doğruya Avrupa pazarına sunma imkânı bulmuşlardır. Bu alanda Amâniyye, Semer ve Refik adlarıyla önemli şirketler kurularak ithalatın azaltılması hedeflenmiştir. Özet olarak Emanullah Han'ın ekonomi politikası ihracatı büyütme, ithalatı sınırlandırma ve sanayileşmeye dayanmıştır²⁴².

Yabancı sermayenin Afganistan'a çekilmesi için uğraşıldı. Yolların asfaltlanması (ki 1957'ye kadar sürecektir) planladı. Emanullah'ın en büyük rüyalarından biri ülkenin kuzeyi ile güneyini birleştiren bir karayoluydu ki bu da ancak 1964'te tamamlanabilecekti. Ülkenin birliğinin sağlanması ve merkezi hükümetin güçlenmesi için telgraf, telefon hatları döşenmeye başlanması, posta servisinin düzenlenmesi de yine bu dönemde atılan önemli adımlardan biriydi. Yetimhaneler, eczane ve modern hastaneler açılmaya başlandı. Kamu sağlığı için Kabil halkının içtiği kirli suyun temizlenmesi maksadıyla Pagram'dan temiz su sağlanması için kanal projesi başlatıldı²⁴³.

5. Emanullah Han Döneminde Getirilen Yeniliklere Yönelik Tepkiler ve Emanullah Han İktidarının Yıkılışı

Türkiye ve Avrupa ülkelerine yaptıkları ziyaretlerden sonra Emanullah Han, Türkiye'den ilham aldığı reformları gerçekleştirmek hevesi ile 1928 Haziran sonlarında ülkesine döndü. Ancak, ülkesine döndüğünde birtakım huzursuzluklar baş göstermişti. Emanullah Han, ülkesinin ve halkının durumunu tahlil etmeden Türkiye'de gördüğü yenilikleri uygulama teşebbüslerine başladı. Bütün iyi niyetine rağmen Emanullah Han'ın Türkiye'de de fark edilen kendisine olan aşırı güveni göze çarpmaktaydı. Heyecanlı bir inkılapçı olarak Emanullah Han, büyük hatalar yaptı. Yapılacak inkılaplar için gerekli para ve

²⁴¹ Gregoryan, a.g.e, s. 77.

²⁴² Yılmaz, a.g.m, s. 158-159.

²⁴³ Saikal, a.g.e, s. 74-76.

elemanı bulamadı. Vaktiyle İngilizlerden gelen yardım da kesilmişti. Üstelik diğer devletlerden de yardım imkânı bulamamıştı. Bu şartlara rağmen, pahalı uçaklar satın almaya, fabrikalar kurmaya teşebbüs etti. Böylelikle, zaten az olan maddi imkanları daha da daralttı. Fakat bundan daha önemlisi, sosyal alanda yapmak istediği reformlar onun en büyük hatası olmuştur. Kadınlara verilen haklar, bilhassa çadur ve peçe konusundaki reformları büyük tepkilere sebep oldu. Kadınların başları açık gezmeleri ve okula gitmeleri karışıklıklara yol açtı. Diğer bir hatası yakınlarının telkini ile Cemal Paşa ve diğer Türk subaylarının Afgan ordusunda başlattıkları modernleşmeyi devam ettirmedi. Ordunun çok güçlenirse kendisini devireceğinden korkmaktaydı. Neticede, Emanullah Han, memlekette yapmak istediği reformları otorite ve hakimiyeti sağlayamadığı için halka kabul ettirememiştir. İşin ciddiyetini anlayan Emanullah Han, o dönemde İngilizlerden aldığı iki uçağı Alman pilotlara kullanarak isyanı bastırmıştı. Bu olaydan sonra kabile reislerinden oluşan meclisi toplayan Emanullah Han, olayın sebebinin sosyal reformlar olduğunu öğrenince, kadınlara verilen hakları kaldırmıştır. Ayrıca yalnızca on iki yaşından küçük çocukların okula gidebileceğini ilan etmişti. Bu ise prestijinin sarsılmasına yol açmış reformlarının arkasında durmayacağı görüntüsü oluşturmuştur²⁴⁴.

Emanullah Han selefleri gibi reformların yarım kalmasını istemiyordu. O, Afganistan'ın gerçekten modern bir ülke konumuna erişmesinden yanaydı ve Mustafa Kemal'in Türkiye'si gibi radikal bazı reformlarla gerçekleştirmek niyetindeydi. Türkiye'yi örnek aldığını da gizlemiyordu. Avrupa gezisine çıktığı esnada Türkiye'yi de ziyaret etmiş, Mustafa Kemal'le şahsen görüşmüş ve onun reformlarını yerinde incelemiştir. Hatta Mustafa Kemal'i bazı konularda çekingен bile bulunduğu söylenebilirdi. Örneğin yeni Türk rejiminin kadınlar lehine yaptığı reformları beğenmekle birlikte bunları yetersiz buluyor, kendi ülkesinde bu alanda daha radikal adımlar atmayı düşünüyordu²⁴⁵.

Reformların tepki çekmesinde bunların halkın reel şartlarını zorlayacak şekilde gerçekleştirilmesinin de payı vardı. İlköğretimin zorunlu tutulması ve çocuklarını göndermeyenlere ceza verilmesi, Afganistan gibi ulaşım ve geçim imkânlarının yetersiz olduğu bir ülkede aileler için büyük bir yük getirmişti. Okul müdürleri çocuklarını göndermeyen ailelerden rüşvet toplayarak devamsızlıkları saklıyordu. Böylece büyük

²⁴⁴ Candemir, **a.g.m**, s. 97-98.

²⁴⁵ Gregoryan, **a.g.e**, s. 67.

umutlarla başlatılan eğitim seferberliği halk için devlete ödenen bir vergi kalemi olarak algılanmaya başlandı. Öte yandan Emanullah Han'ın Türk reformcularıyla arasındaki en önemli fark güçlü ve disiplinli bir ordunun desteğinden mahrum olmasıydı. Hatta bu tarzda modern bir ordu oluşturulması yolundaki teklifleri bizzat kendisi kabul etmemişti. Emanullah Han, orduyu kendi iktidarına karşı potansiyel bir tehlike olarak görmekteydi. Ayrıca Emanullah Han'ın hazinesi modern bir orduyu donatıp maaşlarını tam olarak ödeyecek kadar da geniş değildi. Askerlere vaat ettiği maaşları hiçbir zaman tam olarak ödeyememişti²⁴⁶. Bu nedenle mollalar “okullarda çocuklara dinsizlik öğretiliyor” propagandasına başladıklarında Emanullah Han kendisini koruyacak bir ordudan mahrum durumda kalacaktı.²⁴⁷

Emir'in diğer bir hatası da devlet tecrübesi açısından yeteneklerinden faydalanabileceği kuzenleri Nadir Han ve kardeşlerini yönetimden uzaklaştırmak olmuştu. Nadir Han'ın ordu üzerindeki etkinliği, Emanullah Han'ı endişelendirmekteydi. Bu nedenle “Müşahiban” kardeşler olarak bilinen Nadir Han ve kardeşleri yerine Çarhî ailesinden destek almayı tercih etmekteydi. Öte yandan Emanullah Han'ın ve reformlarının bir numaralı düşmanı ne yakın akrabaları ne de mollalar ve aşiret reisleri idi. Asıl engelleyici unsur Afganistan'ın millî bir güç olarak ortaya çıkmasından rahatsız olan İngiltere'yd²⁴⁸. Emanullah Han aleyhinde propaganda yapan İngilizler, Kraliçe Süreyya Tarzî'nin Avrupa'daki davetlerde giydiği Avrupaî kıyafetli resimleri çoğaltarak altına Farsça “eşinin nâpaklığından iftihar eden biri” yazıp Afgan mollalarına ulaştırmaktaydılar. Yurtdışına okumaya giden kızların resimlerini çoğaltıp Afganistan'ın dört bir yanına dağıtan da İngilizlerdi. Bu propaganda hayli etkili olmuş ve diğer birikmiş sorunlarla birlikte Emanullah Han'a karşı büyük bir ayaklanma çıkmasını ateşlemiştir²⁴⁹. Ayaklanmanın hızla yayılması karşısında Emanullah Han tüm reformlardan vazgeçtiğini ilân etmişse de isyancıları yatıştıramadı ve Ocak 1929'da tahtı kardeşi İnyatullah Han'a bırakarak Kâbil'i terk etmek zorunda kaldı. Ancak Mollalar, İnyatullah Han üzerine baskı kurarak onun da tahttan

²⁴⁶ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 47.

²⁴⁷ Aslında bana göre Emanullah Han korkularını yenebilseydi, orduyu güçlendirseydi bugün Afganistan, Japonya kadar olmasa da kendi istiklal ve istikbaline sahip bir ülke olurdu. Çünkü modernleşme sürecini Mustafa Kemal Atatürk ve Mahmud Tarzi sayesinde iyi yönetmiş ama zaman zaman atılan geri adımlarla bu süreci ilk baltalayan kendi olmuştur.

²⁴⁸ Gregoryan, **a.g.e.**, s. 76.

²⁴⁹ Müsbahzada, **a.g.e.**, s. 48.

çekilmesini sağladılar. İnyatullah Han yerine Habibullah Kalakani adlı bir Tacik çete reisini Kâbil'e gelip tahta oturtular²⁵⁰.

Emanullah Han zor duruma düştüğünde Sovyetler ne yapacakları konusunda kararsız kalmıştı. Sovyet liderlerinden bir kısmı yoksul bir isyancı lideri olarak gördükleri Beççe-i Saka'nın desteklenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Öte yandan çoğunluk Emanullah'ın modernist bir kral olarak daha sağlam bir müttefik olacağını görmekteydi. Sonunda Kızıl Ordu komutanı Primakov Emanullah Han'a yardım etmek için harekete geçmiştir. Ancak bu esnada Çarhi (Müşahiban) kardeşlerden Moskova'da büyükelçi olan Gulam Nebi, Moskova'yı Emanullah için savaşmamaya ikna etmişlerdir. Böylece Primakov'un komutasında Emanullah'ı yeniden tahta oturtmak için yapılan harekete durduruldu. Bir yıl sonra Sovyetlerin sessiz kalmasına teşekkür olarak Nadir Şah, Afganistan'a sığınmış durumda olan İbrahim Lakay gibi Basmacı liderleri Sovyetlere teslim edeceklerdi²⁵¹.

Habibullah Kalakani, *Beççe-yi Saka* (Sucunun oğlu anlamına gelen küçümseyici bir lâkap) adıyla tanınan okuma yazma bilmeyen, disiplinsizlik suçuyla ordudan atılmış, Kohistan bölgesinde eşkıyalık yapan biriydi ve Mollaların arayıp da bulamadığı bir tutucuydu. Kâbil'de yönetimi ele geçirdikten sonra kendisine “*Hadim-i Din-i Resullullah*” (Peygamberin Dininin Hizmetkârı/Koruyucusu) unvanı veren, Kalakani döneminde mollaların telkinleriyle Batılı tarzda açılmış tüm okullar kapatıldı. Kız çocuklarının eğitimine son verildi ve Türkiye ve Avrupa'ya gönderilmiş kız öğrenciler geri çağrıldı. Ülke çapında bir Vandalizm hareketi başladı ve tutucu kitleler kütüphaneleri dâhi ateşe vererek birçok değerli el yazmasını yok ettiler²⁵². Hukuk alanındaki reformlar kaldırılarak uzuv kesme cezaları yeniden yürürlüğe konuldu. Tüm elçilik heyetlerinin ve yabancıların ülkeyi terk etmeleri istendi ve Avrupalıların hepsi Afganistan'ı terk ettiler. Türk askeri heyeti bile ülkeden ayrılmak zorunda kaldı. Emanullah Han kuvvetleri Sovyetlerin yardımıyla Beççe-yi Saka'yı devirmeye çalışmışlarsa da başarılı olamadılar. Kaybettiğini kabullenen Emanullah Han Avrupa'ya yerleşti. 1960 yılında Zürih'te sürgündeyken öldü²⁵³. Ölümünden sonra cenazesi Celâlâbâd'a getirilerek

²⁵⁰ Gregoryan, a.g.e, s. 77.

²⁵¹ Oğuz, a.g.e, s. 63-67.

²⁵² Gregoryan, a.g.e, s. 78.

²⁵³ Paykar Pamir, **zuhur ve soqhut-u Emanullah Khan**, Mayvand Yayınları, Kabil, 2017, s. 37.

törenle defnedilecekti. Kraliçe Süreyya ise 1968'de Roma'da öldü ve cenazesi Afganistan'a götürülerek kocasının yanına gömüldü²⁵⁴.

²⁵⁴ Gregoryan, **a.g.e**, s.87.

SONUÇ

XIX. Asırda İslâm ülkeleri arasında bağımsızlığını koruyabilen sadece dört devlet kalabilmiştir. Bunlar arasında Fas Krallığı haricinde belirli bir güce sahip olanlar Osmanlı İmparatorluğu, İran Şahlığı ve Afganistan Emirliğiydi. Gerçi her üç devlet de çeşitli antlaşmalarla elleri kolları bağlanmış durumdadır. Osmanlı İmparatorluğu Hünkar İskeleyi, Balta Limanı gibi antlaşmalarla Batı ekonomilerine bağımlı hale gelmiştir. Afganistan'da Gandamak Antlaşmasıyla dış politikada İngiliz denetimine girmiş durumdadır ve serbestçe diplomatik ilişki kuramamaktadır. Yine Afgan ordusu çağın gerisinde kalmış ve ancak İngiliz Hindistan'ından gelen silahlarla donatılabilmektedir. Maaşlar dahi İngilizlerin yaptığı yardımlarla ödenmektedir. Tüm bunların sonucu olarak Afganistan da aslında bağımsız bir ülke sayılamazdı.

Afganistan'ın bu iki temel sorunu yani geri kalmışlık ve dış işlerinde İngiltere'ye bağımlı hareket etme meselesi XX. Asır başlarında çözümlenebilecek gibi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkan fırsatlarla tersine çevrilebilir bir ortam oluşmuştur. İngiltere kazanmasına rağmen I. Dünya Savaşı'nda zayıflayarak çıkmış üstelik ilgilenmesi gereken yeni bir dizi sorunla (Filistin ve İrlanda'da) karşılaşmıştır. Anadolu'da Kurtuluş hareketi ve Ekim Devrimi de İngiltere'yi yeni bir mücadele alanına çekmiştir. Bu durumda İngiltere'nin Afganistan üzerindeki baskısı da zayıflamıştır. Rusya'da yaşanan devrim sonucu Bolşeviklerin anti-İngiliz politikalara yönelmeleri de Afganistan için fırsatlar sağlamıştır. Sovyetlerle yapılan antlaşmalar sayesinde Afganistan bir yandan teknik yardım alırken; öte yandan Bolşevikler sayesinde Moskova'da Türk heyetleriyle de bağ kurma şansı elde etmişlerdir. Olayların kendi aleyhlerine döndüğünü fark eden İngilizler Emanullah Han'ın Bolşeviklere daha da fazla yaklaşmasına engel olmak için Emanullah Han'la uzlaşmanın yollarını aramışlardır. Zaten 1920'den sonra Bolşeviklerin Hive, Buhara Hanlıklarına yaptığı saldırı da Sovyet dostluğuna güvenilmeyeceğini göstermiştir. Ancak aralarının yumuşamasına rağmen Emanullah Han İngilizlerin gözünde güvenilemeyecek bir hükümdardır. Sonuçta Emanullah Han'a karşı ayaklanmaya İngilizler destek olurken Hive-Buhara meselesi ve basmacı sorununa rağmen Sovyetler Emanullah Hanı kurtarmak için müdahale etmeye çalışmıştır.

Afganistan modernleşmesi özellikle 1919'da Emanullah Hanın iktidara gelmesiyle yoğun bir şekilde başlayarak 9 sene boyunca geniş bir yelpazede devam etmiştir. Bu dönemde Afganistan tarihi açısından devrim olarak nitelendirilecek siyasi ve hukuki adımlar atılmıştır. Kısacası 9 yıllık Emanullah Han dönemi Afganistan'da modernleşme sürecinin en keskin biçimde yaşandığı bir dönem olmuştur. Fakat yukarıda incelenen sebeplerden ötürü Emanullah Han'ın başlattığı modernleşme çalışması başarısızlığa uğramıştır.

Emanullah Han reformlarının başarısızlığının sebebi olarak genellikle reformların aceleye getirilmesi gösterilmektedir. Bu görüşe göre Emanullah Han'ın Afgan halkının kültürel yapısı ve alışkanlıklarını hesaba katmadan hızlı biçimde gerçekleştirmeye çalışmasının yanı sıra orduyu yeterli derecede güçlendirmeden reformları yapmaya çalışması da diğer önemli hatası olarak kabul edilmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'le yaptığı görüşmelerde kendisine bu iki hususta da öneriler yapılmış, daha ılımlı bir yol izleyerek reformlar yapılması ve önce silahlı kuvvetlerin güçlendirilmesi önerilmiş; ancak Emanullah Han bu önerilere yeteri kadar önem vermemiştir. Ayrıca kadın konusu doğulu toplumların tabusu olduğundan reformların bu alan yönelmesi de aşırı tepkilere yol açmıştır. Gerçi kadınlarla ilgili reformların öz olarak yanlış olduğu söylenemez, sonuçta kadınlara verilen medeni haklar, kız çocuklarının okutulmasına dönük kampanyalar modern ve demokratik dünyanın olmazsa olmazları arasında sayılabilir. Ancak Afganistan'da iki özel koşul bu reform adımlarının ters tepmesine yol açmıştır: Birinci olarak sonraya bırakılması daha mantıklı olacak olan medeni hukuk alanının ön plana alınması ikinci olarak da İngiltere'nin reformları yıkmak için toplumsal tutuculuğu kışkırtacak imkânlara sahip olması. Böylece toprak reformu, yol ve alt yapı çalışmaları, hijyen ve sağlık alanındaki iyileştirmelerde atılan adımlar da hukuki reformlara duyulan tepki sonucunda yarım kalmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullaev, Kamoluddin. “Central Asian Emigres in Afghanistan First Wave 1920-1931”, **Central Asia Monitor**, Sayı: 5, 1994, s. 16-24.
- Abrahamian, Ervand. **Modern İnan Tarihi**, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.
- Akbaş, İsmail. Afgan Kralı Emanullah Han’ın Türkiye Gezisi, **ÇTTAD**, VII/16-17, (Bahar-Güz) 2008. s. 312-316.
- Akçura, Yusuf. **Türkçülüğün Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Atayi, Mohammad İbrahim. **Nıgah-i mukhtasar ba tarikh-i Afganistan**, Mayvand Yayınları, Kabil, 2001.
- ‘Atatürk’ü Afganistan’da Başımız Tanırız’,
<https://t24.com.tr/yazarlar/dogan-akin/ataturku-afganistanda-basimiz-taniriz,1945>
(Erişim Tarihi:12.02.2019).
- Alikuzai, Hamid Wahed A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes, Vol.I, **Trafford Publishing**, USA, 2013. 16-18
- Bayur, Yusuf Hikmet. **Hindistan Tarihi**, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Bernard, Paul. “The Greek Kingdoms of Central Asia” **History of Civilizations of Central Asia**, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris, 1996. s. 107-108
- Bhandari Kiran, Bhattarai Dipak and Deane James (2016). Accountability, Nation And Society: The Role Of Media İn Remaking Nepal, **BBC Media Action Policy Briefing**, 2016. s. 6-10.
- Büyük İskender’in soyundan gelenler,
<http://www.sansimera.gr/hnews/285>. (Erişim Tarihi: 15.01.2019).
- Candemir, Murat. “Afgan Kralı Emanullah Han'ın Darülfünun'u Ziyareti”, **İlmi Araştırmalar**, Sayı 4, 1997. s. 94-102.
- Dan, Sheets. “How do the Three Major Ethnic Groups in Afghanistan Perceive the Conflict led by the U.S. and NATO, Their Future in Afghanistan, and Their Courses of Action?” **Dr. Jonathan Lockwood**, 2010. s. 10-16.
- Devlet Abadi, Basir Ahmed. **Şinasname-yi Afganistan**, Tahran, Vilotigrafi Yayınları, 2011.

Erman, Kubilayhan. **Afganistan'da Sovyet Nüfuzu ve İşgali (Etkiler ve Sonuçları)**
Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

Fahredden Paşa, niçin Afganistan'a gönderildi?
<http://www.enpolitik.com/haber/156788/fahredden-pasa-nicin-afganistana-gonderildi.html> (Erişim Tarihi:12.02.2019).

Fazlı, Mehmet. **Afganistan'da Bir Jön Türk, Mısır Sürgününden Afgan Reformuna,**
Çeviren: Kenan Karabulut, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Foster Larner, Wiebke-Erin. Afghan Ethnic Groups, A Brief Investigation, **Civil Military Fusion Centre**, August, 2011. s. 23-27.

Fuat, Ali.-Senai Osman. **Musavver 1904-1905 Rus-Japon Savaşı Tarihi**, Kitabhane-i İslâm ve Askeri 1321, 1906.

Gencer, Bedri. **İslâm'da Modernleşme (1839-1939)**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2017.

Gregoryan, Vartan. **Zuhur-u Afghanistan-ı Nevin**, Tahran, 1968.

Habibi, Abdulhay. **Tarih-i Muhtasar-i Afganistan**, II. Cilt, Akademi Afgansitan, Kabil, 1970.

Habibi, Abdul Hai. Afghan and Afganistan, **Kitabfroshe-i Khaver**, Vol. XXII No.2, 1969. 12-15.

Hadad, Qudratullah, **Tarikh-i milli-i Afghan**, Safi Peştunca araştırma ve geliştirme merkezi Yayınları, Kabil, 2004.

Harmatta, Janos. The Emergence of the Indo-Iranians: The Indo-Iranian Languages, **History of Civilizations of Central Asia**, Volume I, The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C. Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, 1992. s. 372-376.

Hayit, Baymirza. **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 2001.

Hazaristan Times
<http://hazaristantimes.wordpress.com> (Erişim Tarihi: 02.09. 2018).

Kawa, İşi . **Japonya Tarih-i Siyasisi**, Türk Japon Kültürünü Araştırma Derneği. Hazırlayan Mahir Ünsal Eriş, 2007.

Keleşyılmaz, Vahdet. **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

- Kuloğlu, Armağan - Doğan Sercan. Afganistan ve Pakistan’da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri, **ORSAM Asya Çalışmaları Programı rapor** No: 31, 2011, s. 10-24.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK Ankara, 1998.
- Litvinsky, B.A., Zamir Safi M.Z. “The Later Hephthalites in Central Asia” **HCA**, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s. 174-178.
- Nur, Rıza. **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Manfred, Kayser. Editor, Afghanistan’s Ethnic Groups Share a Y-Chromosomal Heritage Structured by Historical Events, **Plos One**. 2012; 7(3): e34288. Published Online, 2012, s. 98-102.
- Gubar, Mir Ghulam Mohammad. **Afganistan der masir tarikh**, Mayvand Yayınları, Kabil, 2012.
- Müsbahzada, Seyyid Muhammed Bakir. **Tarih-i Siyasi-i Afganistan**, Merkez Puzuhiş Aftab, Kabil, 2005.
- Noelle, Christine. State And Tribe İn Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign Of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863), **Routledge**, New York, 1997, s. 22-27.
- Oğuz, Esedullah. **Hedef Ülke Afganistan**, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.
- Olesen, Asta. **Islam and Politics in Afghanistan**, Routledge, New York-London, 1996.
- Osmani, Turyaley. **Cihad ve Mukavemet-i Mardum-i Afganistan**, Mayvend İntişarat, Kabil, 2015.
- Otfinoski, Steven. **Afganistan**, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, USA, 2003.
- Özmen, Süleyman. **Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Pamir, Paykar. **zuhur ve soqhut-u Emanullah Khan**, Mayvand Yayınları, Kabil, 2017.
- Saikal, Amin. **Modern Afghanistan**, A History of Struggle and Survival, Tauris, New York, 2004.
- Sarianidi, Victor. Food Producing and Other Neolithic Communities in Khorasanand Transoxina, Esatern Iran, Soviet Central Asia and Afghanistan, **History of Civilizations of Central Asia**, Volume I, The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C. (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris, 1996, s. 124-127.

- Saray, Mehmet. **Afganistan ve Türkler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Selim, Yavuz. **Afganistan ve Dostum**, Hiler Yayınları, Ankara, 2004.
- Riştıya, Sayed Qasem. **Afganistan der qarn-i nozda**, Peşaver yayınları, Kabil, 2012.
- Seraj-Ul-Akhbar ve modern basının başlangıcı
http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2011/10/110916_mm_century_afghanpress_sh02
(Erişim Tarihi: 20.12.2018).
- Sivrioğlu, U. Töre-Yılmaz Muzaffer Ercam. Tarihsel bir Vaka Çalışmaları, Siyasal Çoğulculuk Bakımından Ekber Şah'ın Yönetim Anlayışı, **Akademik bakış dergisi**, Sayı 51, 2015, s. 508-520.
- Sivrioğlu, Töre - Türkoğlu Ahmad Jawid. **Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi**, Kalkedon, İstanbul, 2017.
- Subaşı, Necdet. "Müslüman Modernleşmesi Üzerine"**İslamiyet**, 7, sayı 4, 2004, s. 208-210.
- Svetlana, Gorshenina, Claude Rapin. **Arkeologlar Orta Asya'da**, Yapı kredi yayınları, İstanbul, 2006.
- Süleymâniye Kürsüsünde, Mehmet Akif Ersoy
<http://mehmetakifarastirmalari.com/2016/02/28/suleymaniyekursusunda> (Erişim Tarihi: 22.01.2019).
- Şahrani, İnyetullah. **Tarihçe-yi Akvam ve Nejad der Afghanistan**, Karvan yayınevi, Kabil, 2009.
- Tanin, Zahir. **Afganistan der Karn-i Bistom**, (1900-1996), Tahran, İran Milli Kütüphanesi Yayınları, 2012.
- Tezcan, Mehmet. **Kuşanların Menşei**, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- The Kalash, a lost tribe of Alexander the Great
<http://makedonia-alexandros.blogspot.com.tr/2012/08/the-kalash-lost-tribe-of-a-alexander-great.html>; (Erişim Tarihi: 03.10.2018).
- Türk-Afgan Münasebeti Çerçevesinde: Memduh Şevket Esendal
<http://www.turkyorum.com/turk-afgan-munasebeti-cercevesinde-memduh-sevket-esendal/> (Erişim Tarihi:12.02.2019).
- Yazıcı, Orhan. Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş, **TÜBAR**, XXIX, 2011, s. 486-490.
- Yılmaz, Aliye. Emanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs, Sayı:21, 2010, s. 150-170.

Wahab, Shaista. Youngerman Barry, **A Brief History of Afghanistan**, Infose Publishing, USA, 2010.

EKLER

Emir Habibullah HAN

Kaynak: <https://www.google.com/search?q=Emir+Habibullah+HAN&rlz>

Mahmut TARZI

Kaynak; <https://www.google.com/search?q=mahmud+tarzi&rlz>

Mustafa Kemal ATATÜRK, Emanullah HAN ve Afgan Heyetiyle Ankara'da

Kaynak: <http://inebosukoyu.com/yuregimizdeki-hazine.html>

Kraliçe Süreyya TARZİ

Kaynak: <https://tr.pinterest.com/jagerwulfsarge/war-in-afghanistan/>

Fahrettin Paşa

Kaynak: <https://www.google.com/search?q=fahrettin+paşa&tbn>